

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Сумський
історико-архівний
журнал*

Збірка наукових праць
Випуск I

Суми Видавництво СумДУ 2005

ББК 28.890 (4Укр-4Сум)я 721; 63.5
С89

Рекомендовано до друку вченою радою
Сумського державного університету
та науково-методичною радою
Державного архіву Сумської області

Редакційна колегія:

ВАСИЛЬСВ А.В. (голова колегії, ректор СумДУ), ВЛАСЕНКО В.М. (заступник відповідального редактора), ВОЛКОВ М.І. (заступник голови колегії), ДЕГТЯРЬОВ С.І. (відповідальний секретар), ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. (відповідальний редактор), ІВАНУЩЕНКО Г.М. (заступник відповідального редактора), НІКІТІН Ю.О., ОСАДЧИЙ Ю.Г., ТЕРЕНТЬЄВ В.С., ХВОРОСТ В.А.

Сумський історико-архівний журнал / Збірка наукових праць. Випуск І.
С 89 - Суми: Видавництво СумДУ, 2005. - 116 с.

Перший випуск збірки містить наукові праці, присвячені різноманітним питанням вітчизняної історії та архівної справи.

Для фахівців істориків, архівістів, музеєзнавців, викладачів та вчителів, студентів та всіх, хто цікавиться історичним минулим та архівною справою України.

ББК 28.890 (4Укр-4Сум)я 721; 63.5

ЗМІСТ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ	4
ДО 80-РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	
ІВАНУЩЕНКО Г.М., ПОКИДЧЕНКО Л.А. (Суми) Діла минають - документи залишаються	5
ПЕРСОНАЛІЇ	
ВЛАСЕНКО В.М., ВЛАСЕНКО В.В. (Суми) Корифей кооперативної справи (до 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського)	11
З родини Бородаєвських (передмова, упорядкування і коментарі Власенка В.М.)	23
ЧЕРНОБРОВ І.В. (Суми) Земський врач К.А.Зильберник - організатор здоровоохоронення в Лебединском уезді (к 150-летию со дня рождения)	33
КОВАЛЕНКО О.С. (Суми) Муза Миколаївна Кашпуровська-Геллер (за матеріалами Державного архіву Сумської області)	41
До біографії Кирила Юрійовича Арсеньєва - сумського восєоди 50-х років XVII ст. (передмова, упорядкування і коментарі Власенка В.М.)	44
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
ДЕГ'ТЯРЬОВ С.І. (Суми) Матеріали повітових судів як джерело до вивчення рекрутських наборів (за матеріалами Путивльського повітового суду)	54
ТКАЧЕНКО А.О. (Суми) Зібрання узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України як джерело до вивчення правового регулювання банківської діяльності у 1917-1920 рр.	62
ГОНЧАРЕНКО О.М. (Переяслав-Хмельницький) Голокост на Київщині: джерелознавчий аналіз проблеми	70
ПЕРШОДРУК	
Документи XVII - початку XVIII ст. з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею (упорядкування та публікація Сапуніної Л.П., Белінської Л.І.) (Суми)	78
КРАЄЗНАВСТВО	
КОРОГОД Г.І. (Суми) Земський Олександрівський сільськогосподарський банк (за матеріалами Державного архіву Сумської області)	85
ПОДОЛЯКА Н. (Суми) Історія видавничої справи Харківської губернії (друга половина XIX - початок XX ст.)	91
ВОВК О.В. (Київ) Селянство Роменщини в опорі примусовій радянській наприкінці 20-х - початку 30-х рр. XX ст.	96
ІВАНУЩЕНКО Г.М. З історії освітнього життя на Сумщині періоду німецької окупації 1941-1943 рр.	101
АРХІВОЗНАВСТВО	
ПЛЕТНЬОВА В.І. (Суми) З досвіду роботи з порушниками закону "Про Національний архівний фонд та архівні установи"	104
КОТЛЯРЕВСЬКА Н.М. (Суми) Основні напрямки маркетингу і менеджменту в архівній справі	106
ГРИЧАНОВСЬКА Л. (Суми) Матеріали з охорони та реставрації пам'ятників архітектури на Сумщині у Державному архіві Сумської області	108
ПОКИДЧЕНКО Л.А. Видавнича діяльність - один із головних напрямків роботи Державного архіву Сумської області	112

Шановний Читачу!

Ви тримаєте в руках перший випуск збірки наукових праць. Як впливає з назви, згодом Редакція має намір перетворити це видання на періодичний науковий журнал. Його актуальність очевидна, адже з кожним роком зростає інтерес до нашої минушини, відкриваються нові невідомі або призабуті факти, доступними стають архівні матеріали, з нових позицій оглядаються відомі історичні реалії.

Ми плануємо запровадити рубрики “З архівних фондів”, “З приватних колекцій”, “Архів історії”, “З історії археологічних досліджень”, “Епістолярний архів” та інші.

Регулярно на сторінках журналу в рубриці “Периодрук” будуть друкуватися нові або маловідомі документи з архівних та музейних фондів України, в тому числі і приватних.

Видання буде здійснюватися спільними науковими та творчими силами Сумського державного університету і Державного архіву Сумської області.

Редколегія запрошує до співпраці науковців - представників інших навчальних закладів, академічних установ, архівів, музеїв.

Матеріали, що будуть опубліковані на сторінках “Сумського історико-архівного журналу”, стануть в нагоді як науковцям-професіоналам, так і викладачам та вчителям, студентській і учнівській молоді, всім, хто цікавиться історичним минулим нашої Батьківщини.

Метою видання є згуртувати істориків та архівістів, пов’язаних спільними науковими інтересами і бажанням досліджувати проблемні питання минулого, уникаючи купюр і політичного та ідеологічного забарвлення, подаючи об’єктивну і вивірену інформацію.

*З повагою, Редакційна колегія
“Сумського історико-архівного журналу”*

ДО 80-РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ІВАНУЩЕНКО Г.М., ПОКИДЧЕНКО Л.А.

ДЛЯ МИНАЮТЬ - ДОКУМЕНТИ ЗАЛИШАЮТЬСЯ

Бажання залишити власний слід в історії здавна було притаманне кожному нормальному, здоровому суспільству. За весь час свого існування людство накопичило величезну кількість документів, яка вже сьогодні більше від кількості населення світу в декілька разів. В Україні Національний архівний фонд (НАФ) складає десятки мільйонів документів. З них тільки в архівах областей тематично опрацьовано 6 мільйонів 342 тисячі 415 справ. На території Сумщини частка НАФ становить близько 1,4 млн. одиниць зберігання, що на 100 тисяч перевищує кількість населення області.

Відомо, що в дореволюційній Росії колекції документів знаходились переважно в приватних зібраннях. Історія Державного архіву Сумської області як установи починається з організації у листопаді 1925 року Сумського окружного архівного управління. Штат складався з чотирьох чоловік: завідуючий, інспектор, два архівісти.

Основними напрямками діяльності були: виявлення вологих архівів, архівів ліквідованих установ, упорядкування архівних фондів, утилізація матеріалу, робота по утворенню газетного фонду.

Спочатку окружний архів знаходився в приміщенні окружного виконкому, а його площа складала 68,2 кв.м. Ще одне приміщення архів одержав разом з архівними матеріалами колишньої Головної контори Харитоненка.

У другому півріччі 1927 року Сумському окрархіву було виділено приміщення колишнього монастиря по Роменській вулиці, площа якого складала 1043 кв.м., зі стелажним обладнанням 1358,2 лінійних метрів. Це дало можливість проводити роботу по концентрації архівних матеріалів.

На 1 січня 1929 року до Сумського окружного архівного управління було прийнято 162 фонди.

У жовтні 1930 року Сумське окружне архівне управління було реорганізоване в Сумське місцеве архівне управління. У 1931 році штат управління складався з завідуючого управлінням, завідуючого партсекцією, інспектора-інструктора, двох архівістів і прибиральниці.

З 1 березня 1932 року згідно з постановою ВУЦВК від 10 листопада 1931 року Сумське місцеве архівне управління було перетворено в Сумський державний історичний архів як науково-дослідницьку установу. Штат Сумського державного історичного архіву складався з директора архіву, завідуючого партсекцією (який одночасно був заступником директора), наукового співробітника, інспектора-інструктора, асистента, двох архівних техніків, прибиральниці, вартового.

Сумський державний історичний архів було підпорядковано Харківському обласному архівному управлінню. На підставі постанови Центрального архівного управління УРСР про порядок концентрації архівних

матеріалів в архівах УРСР до Сумського державного історичного архіву надходили документальні матеріали Сумського, Білопільського, Краснопільського, Лебединського, Миропільського, Тростянецького, Улянівського, Буринського, Путивльського районних архівів і Сумського міського архіву.

Відповідно до постанови Президії Верховної Ради УРСР від 16 квітня 1938 року і наказу НКВС УРСР від 17 січня 1939 року архівні органи було передано в систему Народного комісаріату внутрішніх справ.

У зв'язку з утворенням Сумської області постановою Оргкомітету від 31 травня 1939 року Сумський державний історичний архів реорганізовано в Сумський обласний історичний архів, підпорядкований обласному архівному управлінню НКВС. В архіві працювало 16 чоловік, зберігалось 1320 фондів (268585 одиниць зберігання).

На підставі затвердженого РНК СРСР від 29 березня 1941 року *“Положення про Державний архівний фонд СРСР і мережу державних архівів”* та циркуляра ГАУ НКВС СРСР від 1 квітня 1941 року *“Про порядок реорганізації республіканських, крайових і обласних архівів”* Сумський обласний історичний архів було перейменовано на Державний архів Сумської області, а державні історичні архіви в мм. Глухів, Конотоп, Ромни перетворені на його філіали.

На 1 січня 1941 року в Державному архіві Сумської області було сконцентровано 1594 фонди (295227 справ): в Роменському філіалі - 994 фонди (285979 справ); Конотопському - 806 фондів (310057 справ); Глухівському - 1107 фондів (247116 справ).

Відповідно до постанови РНК СРСР від 6 липня 1941 року робота архіву була перебудована з урахуванням умов воєнного часу. Протягом липня й серпня проводилась підготовка документів до евакуації. Підлягали евакуації документи фондів міліції, волосних ревкомів, комнезамів, партизанських комісій, адмінвідділів, судові та прокурорські (кримінальні) справи, фонди дореволюційних поліцейських та жандармських управлінь та інші фонди, що мали оперативне значення і вважались набагато ціннішими, ніж документальні скарби XVII-XVIII ст. Відібрані документи Сумського облархіву (246 фондів - 5213 справ) та Глухівського філіалу (10 тюрків - 1750 справ) були евакуйовані до селища Алга Актюбинської області. Відповідно до нових обставин формувалася і кадрова політика в архівній справі: на 1 січня 1942 року в архіві працювало 4 чоловіки, в 1943 році - 2, а на 1944 рік було вже 14 працівників.

Архівні матеріали Конотопського й Роменського філіалів не були евакуйовані. Ці архіви діяли на окупованій території і підпорядковувались міським управам.

За період нацистської окупації території Сумської області було знищено 726405 справ, у тому числі 253272 справи в Сумському обласному архіві, біля 70 тис. справ в Конотопському філіалі, біля 85 тис. справ в Роменському філіалі. Документальна база філіалу в м. Глухів загинула повністю, за винятком невеликої кількості фондів, які були евакуйовані.

Після звільнення частини території Сумщини вже з 8 по 31 серпня 1943 року в Миропіллі було зібрано 13 фондів (696 справ). До 1 жовтня 1943 року в архіві нараховувалось 45 фондів (1905 справ).

У вересні відновили свою роботу Роменський і Конотопський філіали. Відновити роботу Глухівського філіалу не було можливості, оскільки будинок було повністю зруйновано.

У квітні 1945 року були реєвакуювані документи архіву з с. Алга. Після війни архів розмістили в напівпідвальному приміщенні з вогкими кімнатами без водяного опалення. Його площа складала 175 кв.м, стелажні площі - 250 погонних метрів, обсяг документів - 896 фондів (40590 справ). Штат архіву складався з 18 чоловік. У 1947 і 1948 роках вже працювало 23 співробітники, але у 1950-1951 роках штат скоротився до 19 чоловік.

У 1958 році Державний архів області було переіменовано в Сумський обласний державний архів.

Відповідно до постанови ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР від 11 квітня 1960 року архівні установи були виведені з системи МВС УРСР і підпорядковані Раді Міністрів УРСР. 30 червня 1960 року Сумський обласний державний архів було підпорядковано архівному відділу виконкому Сумської обласної ради депутатів трудящих. Це позначилося й на кількості працівників архіву: якщо в 50-х - на початку 60-х років у архівній галузі області було задіяно від 16 до 19 чоловік, то в 1965 році цей показник зростає до 34, а в 1970 - до 39 чоловік.

На цей час припадають і якісні зміни в матеріальному забезпеченні архівної справи в області. У грудні 1969 року було введено в експлуатацію нове приміщення архіву місткістю 1,2 млн. справ, площею 2465 кв.м., із стелажним обладнанням на 12400 погонних метрів. Це дало можливість протягом 1971-1972 років ліквідувати філіали архіву області в Конотопі та Ромнах, сконцентрувати в одному місці весь комплекс архівних документальних джерел з історії краю та створити оптимальні умови для зберігання та всебічного користування ними.

У 1980 році Сумський обласний державний архів перейменовано у Державний архів Сумської області.

З ліквідацією в 1988 році архівного відділу облвиконкому функції управління архівною справою на території області передані архіву області.

У вересні 1991 року до архіву області був приєднаний колишній архів Сумського обкому Компартії України з документами та штатами. Тоді до архіву надійшло 2783 фонди (218309 справ). Сам партійний архів було створено в 1939 році. В роки II Світової війни його фонди були евакуйовані в м. Уральськ Західно-Казахстанської області.

У зв'язку з відновленням незалежності України та демократизацією суспільства у 90-ті роки ХХ ст. від архіву КДБ надійшло 78146 фільтраційних справ на колишніх "остарбайтерів", 2829 трофейних справ, 6249 припинених позасудових кримінальних справ на осіб, які звинувачувались у контрреволюційній діяльності, оголошувались "ворогами народу", шпигунами іноземних держав, українськими буржуазними націоналістами.

На сьогодні в архівосховищах, площа яких складає 3900 кв.м, зберігається 8326 фондів з 1268 841 справою управлінської документації, 35 фондів з 7471 справою документів особового походження; 82 комплекси з 493 справами науково-технічної документації; 3038 одиниць обліку кінодокументів; 23405 - фотодокументів; 1529 - фонодокументів; 404 - відеодокументів.

Документальні пам'ятки з історії Сумщини, зібрані в Державному архіві Сумської області, роблять цей заклад унікальною скарбницею історичних джерел. Сьогодні в ньому зосереджені документи установ, організацій та підприємств, що діяли на території сучасної Сумської області з початку XVIII ст. і до наших днів, а також фонди особового походження, кіно-фотофоновідеодокументи та науково-технічна документація. Зустрічаються окремі документи кінця XVII ст.

Період до 1917 року представлений фондами місцевих органів державного управління, установ станового і земського самоуправління, поліцейських та судових органів, промислових підприємств і поміщицьких маєтків, податкових, фінансових і кредитних установ, навчальних закладів, установ релігійного культу, в яких відображені основні етапи розвитку міст і сіл, економічне становище краю.

Нечисленні документи періоду існування Української Народної Республіки знайомлять з декретами Центральної Ради, листівками, програмами партій до виборів в Установчі збори, постановами та циркулярами урядів, які діяли в Україні у добу Визвольних змагань 1917-1920 років.

Основну частину документів становлять фонди радянського періоду. В них відображено складний шлях розвитку краю від 1917 року і до сьогодні з досягненнями і втратами, сторінками успіхів і болючими проблемами. Документи розповідають про встановлення радянської влади, розкуркулення, колективізацію, голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років, проведення українізації, ставлення держави до віруючих, репресії 1918-1950 років та український рух Опору тоталітарним режимам.

Поповнюється архів і матеріалами періоду незалежності. Це матеріали про ДКНС, діяльність партій і громадських об'єднань, про реформування всіх галузей господарства, освіти, науки, охорони здоров'я, відродження храмів і церков. Щоправда, документи періоду незалежності ще не знайшли свого відображення в буквенному індексі ДАСО.

Фонди періоду окупації Сумської області нацистськими загарбниками - яскраве свідчення грабіжницької та людиноненависницької суті націонал-соціалізму, розповідь про "новий порядок", вивезення молоді до Німеччини, страти та покарання.

З 1996 року в архіві створена відеотека, яка обладнана найсучаснішою технікою. Протягом 1997-1998 років до відеотеки архіву надійшли відеофонограми, що містять матеріали з історії визначних міст, які нині знаходяться на території області, починаючи з революційних подій і до нашого часу (Глухів, Ромни, Путивль). Широко представлені відеодокументи про розвиток кращих промислових та сільськогосподарських підприємств області, сюжети про робочі візити Президента України В.А.Ющенка та екс-Президента Л.Д.Кучми. Є відеосюжети про партизанський рух на Сумщині, вшанування ветеранів та святкування ювілейних дат, керівників області, почесних і ромадян, письменників, художників, краєзнавців.

В архіві є науково-довідкова бібліотека, в якій зберігається політична, історична, законодавча, довідкова, краєзнавча література, енциклопедії, збірники, словники, журнали, газети з кінця XVIII ст. і до наших днів.

Керівниками Сумського архіву в різні роки були:
Котляров І.В. - з листопада 1925 по жовтень 1928 року;
Никонов Д.М. - з листопада 1928 по 1930 рік;
Васильківський А.Ф. - з січня 1930 по листопад 1931 року;
Савчук Н. - з грудня 1931 по вересень 1932 року;
Овчаренко А.Т. - з грудня 1932 по січень 1935 року;
Гарбер С.Р. - з березня 1935 по травень 1935 року;
Горбатенко М.Г. - з травня 1935 по 1937 рік;
Відомостей немає - 1937-1938 роки;
Романенко П. - з 1939 по 25 лютого 1940 року;
Приходько Г.Л. - з березня 1940 по серпень 1941 року;
Горбатенко М.Г. - з 1943 по 1944 рік;
Авреліанова Н.П. - з 1945 по 1949 рік;
Гащинський А.Д. - з 1950 по лютий 1953 року;
Чупаков А.І. - з березня по червень 1953 року;
Ковальова З.А. - з серпня 1953 по липень 1961 року, з жовтня 1971 по серпень 1972 року;
Сахарова Н.Ф. - з серпня 1961 по листопад 1968 року;
Рассказ Н.П. - з грудня 1968 по лютий 1969 року;
Шестерніна В.Н. - з березня 1969 по вересень 1971 року;
Казанцева Г.Ф. - з вересня 1972 до січня 1991 року;
Заїка Л.Я. - з січня 1991 по 20 квітня 2004 року.

За 80-річний період історії архіву області основними дійовими особами цього закладу були його працівники - скромні та непомітні трударі архівної ниви. Кожен з них, незважаючи на те, яку посаду займав, заслуговує на найвищу подяку й пам'ять. Найближчим часом в ДАСО розпочнеться робота по створенню галереї портретів працівників архіву за весь час його існування.

Основними напрямками діяльності державного архіву є: забезпечення збереженості документів НАФ; удосконалення обліку за допомогою комп'ютеризації; розвиток та уніфікація науково-довідкового апарату; модернізація охоронної та пожежної сигналізації; здійснення державної реєстрації документів НАФ на різних видах носіїв інформації; організація роботи, пов'язаної з включенням до НАФ або виключенням документів з нього, незалежно від місця зберігання й форм власності на них; складання списків державних органів, підприємств, установ і організацій - джерел комплектування архіву документами НАФ; організація приймання усіх документів на постійне зберігання до архіву після закінчення термінів їх зберігання в архівних підрозділах.

Але архів - це не тільки сховище документів, а й науково-дослідний заклад, його багатства використовуються в наукових, культурно-освітніх, народногосподарських цілях. Використання документів проводиться в багатьох напрямках: видання збірників, публікація статей, підготовка радіо-і телепередач, організація виставок, екскурсій. Постійно діюча виставка раритетів знайомить відвідувачів з унікальними документами архіву.

Велика заслуга архівістів у відновленні пам'ятника благодійнику І.Г.Харитоненку в м.Суми.

Провідною й найбільш поширеною формою використання документів є їх дослідження в читальному залі. За останні роки тут побували дослідники з України, Канади, США, Німеччини, Ізраїлю, Росії, Франції. На базі архівних документів написані монографії, докторські та кандидатські дисертації, наукові статті, дипломні роботи.

Протягом багатьох років документи використовуються в навчально-педагогічних цілях. У архіві проводяться заняття зі студентами вузів, ліцеїв, учнями гімназій, шкіл.

Видавнича діяльність завжди була пріоритетним напрямком в краєзнавчій роботі архіву. З метою ознайомлення громадськості з історією краю працівниками архіву підготовлено та видано 7 збірників документів.

За 2000-2005 роки архівом підготовлено й видано: науковий довідник *“Сумщина від давнини до сьогодення”*, *“Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю ДАСО”*, путівник *“История украинского еврейства в документальных и печатных источниках Госархива Сумской области”*, буклет до 75-річчя архіву, Путівник по фондах ДАСО, огляд і перелік *“З історії голодомору 1932-1933 років на Сумщині”*, літературно-художнє видання *“Евфалия Хатаева о времени и себе...”*, огляди документів *“Розсекречені друковані видання періоду Другої світової війни”* та *“Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області”*.

Через відсутність коштів поки що не видано унікальний збірник документів *“Голодомор 1932-1933 років на Сумщині”*, який має 362 сторінки тексту, вводить до наукового обігу близько 400 документів, доповнений унікальними ілюстраціями.

Спеціалісти архіву брали участь у підготовці видання тому *“Сумська область”* з серії *“Історія міст і сіл Української РСР”*. Працівники архіву надають практичну допомогу в створенні музеїв, написанні історій населених пунктів, в роботі над виданнями *“Книга пам'яті”* та *“Реабілітовані історією”*, *“Історія міліції Сумщини”*, перевиданні книги Б.Ткаченка *“Під чорним тавром”* про голодомор у Лебединському районі.

Велику увагу державний архів приділяє роботі по обслуговуванню установ і громадян, яким потрібні відомості про трудовий стаж, освіту, перебування на примусових роботах у Німеччині, розкуркулених. В останні роки посилюється інтерес громадян до свого коріння. Архівістами проводиться робота по написанню родоводів, адже сьогодні все більше людей звертаються до свого минулого, намагаються дослідити витоки свого походження.

На межі свого ювілею Державний архів Сумської області разом з Сумським державним університетом започатковують нове наукове видання, яке покликане об'єднати зусилля архівістів, істориків, краєзнавців для популяризації нашої давнини, формування українського наукового погляду на події минулого.

Занурюючись в історію, ми з оптимізмом дивимось вперед. Адже досвід предків завжди ставав у нагоді вдумливим нащадкам. То ж у добру дорогу на новому витку своєї історії!

ПЕРСОНАЛІЇ

ВЛАСЕНКО В.М., ВЛАСЕНКО В.В.

КОРИФЕЙ КООПЕРАТИВНОЇ СПРАВИ
(До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського)

С.В.Бородаєвський під час військової служби
у міні рельському полку. Тифліс. 1895 р.

З-поміж теоретиків і практиків світового кооперативного руху кінця ХІХ - першої половини ХХ ст. помітне місце належить Сергію Васильовичу Бородаєвському. Своєю часу він був відомим економістом, державним діячем, викладачем кількох вітчизняних і європейських вищих шкіл. За словами історика українського кооперативного руху І.Витановича, поруч із М.І.Туан-Барановським Бородаєвський був *"найбільш відомим у наукових колах і в міжнародному кооперативному світі"* дослідником кооперації¹.

На жаль, за радянських часів ім'я вченого було забуто. Його годі було шукати в радянських енциклопедіях. Це було пов'язано з тим, що вчений обіймав високі посади в Українській державі (1918 р.), УНР часів Директорії (1919 р.), майже чверть століття перебував в емірації. Тому не дивно, що про нього писали переважно фахівці з української діаспори². З відродженням в СРСР кооперативного руху наприкінці 80-х - початку 90-х рр. російські автори посилаються на роботи Бородаєвського³. В деяких працях зазначалося, що роки життя Сергія Васильовича невідомі⁴. Наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. посилюється інтерес до наукової спадщини кооператора з боку вітчизняних істориків, про що свідчать публікації у наукових збірниках і журналах⁵ та енциклопедичних виданнях⁶. В них йдеться переважно про діяльність

вченого на ниві кооперації в Росії й Україні, викладацьку роботу в українських вищих навчальних закладах у Чехословаччині у міжвоєнний період.

Майже недослідженими залишаються такі питання, як діяльність вченого на дипломатичній ниві, його творчий доробок як публіциста, пропагандиста кооперативної справи в еміграції. Зауважимо, що саме Бородаєвський підписав декілька міжнародних договорів від імені України, його праці друкувалися на сторінках періодичних видань Англії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Індії, Іспанії, Італії, Китаю, Королівства сербів, хорватів та словенців, Латвії, Литви, Мексики, Німеччини, Польщі, Португалії, Румунії, США, Франції, Чехословаччини, Швейцарії. Тому у рік 135-літнього ювілею варто згадати основні віхи біографії вченого.

Бородаєвські, серед яких були запорозькі козаки, козацька старшина у XVII-XVIII ст., походили з Полтавщини. У Зіньківському повіті вони мали родинний маєток і 127 десятин землі. Батько майбутнього вченого Василь Йосипович, закінчивши Харківський університет, викладав арифметику і геометрію у школах та училищах Полтавської і Харківської губерній, був головою Охтирської повітової училищної ради, директором Корочевської вчительської семінарії, інспектором народних училищ Курської губернії⁷. Дядько майбутнього кооператора Іван Йосипович працював учителем у Сумському та Лебединському повітових училищах, був членом Лебединської повітової училищної ради⁸. Старший брат Сергія Васильовича Олександр наприкінці XIX - початку XX ст. близько 30 років був інспектором народних училищ Харківської губернії по Лебединському повіту. У 20-х рр. XX ст. продовжував працювати на педагогічній ниві на Лебединщині⁹.

Народився Сергій Васильович 28 серпня 1870 р. в родині титулярного радника Василя Йосиповича та Надії Василівни (у дівочтві - Потаєва) Бородаєвських. Дитинство провів в атмосфері народних традицій, що зумовило його любов до рідної землі. Наприкінці 80-х років вступив на юридичний факультет Харківського університету. Під час навчання виявив здібності до наукової роботи. За конкурсну працю "*Вплив станового становища на цивільну правоздатність*" Сергій Васильович отримав престижну премію відомого юриста Зарудного. По закінченні університету та відбутті військової повинності у 1895 р. Бородаєвський розпочав свою діяльність за фахом в окружному суді м.Тифліс¹⁰. Проте вже наступного року переїхав до Петербурга, з яким пов'язано понад 20 років його життя. Саме там з'явилася його перша наукова робота "*Незаконнорожденные в крестьянской среде*" у журналі "*Русское богатство*" (1898, №10) Михайловського. Але зустріч з відомим кооператором Олександром Беретті змінила наукові пріоритети Сергія Васильовича. Він зацікавився кооперацією.

У столиці Бородаєвський обіймав різні посади у Міністерстві фінансів. Як його представник, брав активну участь у роботі Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С.Ю.Вітте. Наслідком цього стали дві праці Бородаєвського про кредит і кооперацію, що були написані на основі матеріалів місцевих комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості¹¹.

Деякий час Сергій Васильович працював у IX відділі інспекції Державного банку, який очолював О.О.Беретті, був старшим ревізором

Управління у справах дрібного кредиту, членом його Центрального Комітету. У 1909 р. перейшов до Міністерства торгівлі і промисловості, де згодом очолив департамент торгівлі¹². З приводу переходу на нову роботу Сергій Васильович отримав чимало листів, в яких одні дописувачі схвалювали його рішення, другі звинувачували у зраді інтересам кооперації. На ці закиди Бородаєвський відповів відкритим листом, в якому, зокрема, зазначалося, що той, хто зрозумів суть дрібного кредиту, хто добре засвоїв принципи кооперації, той не може не знайти у них один із могутніх засобів вирішення різноманітних економічних проблем. Сергій Васильович наголосив, що ніколи не зрадить ідеалам кооперації¹³. Про це свідчить його тривала робота у кооперативних організаціях.

Протягом 1900-1915 рр. він працював у Санкт-Петербурзькому (Петроградському) відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, яке виконувало функції наукового, організаційного і методичного центру з розвитку різних видів кооперації в Росії. Сергій Васильович був спочатку секретарем, а потім і головою (першого) відділу установ дрібного кредиту цієї організації. У 1908 р. його кандидатуру пропонували на посаду секретаря відділення, проте він не був обраний¹⁴.

Про плідну діяльність Бородаєвського у Петербурзькому відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств свідчать його численні статті у друкованому органі цієї організації "*Вестник кооперации*". Заходами відділення були видані такі праці вченого, як "*Как устроить мелкий кредит в городах*" (1907), "*Современное положение мелкого кредита в России*" (1909), "*Зернохранилища-элеваторы и кооперативный сбыт хлеба*" (1912) та інші. Але найбільш відомим і популярним серед кооператорів виданням відділення був "*Сборник по мелкому кредиту*", складений С.В.Бородаєвським. Збірник вигривав 6 видань. Він містив законодавчі акти щодо установ дрібного кредиту, типові (зразкові) статuti кооперативів, адміністративні розпорядження, операційні правила, сенатські рішення, практичні поради та вказівки. На загальних зборах відділення та засіданнях першого відділу обговорювалися актуальні проблеми кооперативного руху. Бородаєвський брав активну участь у них, робив доповіді. Так, у 1915 р. Сергій Васильович виголосив такі доповіді: "*Кредитна кооперація і сільськогосподарське машинобудування*", "*Союзи установ дрібного кредиту*", "*П'ятидесятиліття кредитної кооперації*"¹⁵. Бородаєвський прилучився і до надання інструкторської допомоги кооперативам, в тому числі й українським¹⁶.

Як представник Санкт-Петербурзького відділення Комітету, Бородаєвський брав участь у роботі міжнародних кооперативних з'їздів. Так, на I Міжнародному конгресі з питань народного кредиту, що відбувся у липні 1900 р. в Парижі, представниками від Росії були Олександр Беретті, Сергій Бородаєвський, Максим Ковалевський, Олександр Чупров та інші. На останньому засіданні конгресу була схвалена пропозиція сенатора Лурті висловити подяку Санкт-Петербурзькому відділенню Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств за надані матеріали про розвиток кредитної кооперації в Росії, зокрема брошуру "*Credit populaire en Russie*", написану Бородаєвським французькою мовою¹⁷.

Сергій Васильович був добре обізнаний з тенденціями розвитку кооперації у світі. З 1900 р. він майже щороку виїжджав за кордон з метою вивчення діяльності тамтешніх кооперативів, розвитку торгівлі і дрібної промисловості. Свої враження від подорожей він виклав у низці статей, надрукованих у журналах *“Вестник кооперации”*¹⁸, *“Вестник мелкого кредита”*¹⁹, *“Хроника учреждений мелкого кредита”*²⁰. Вийшли друком його праці *“Сельскохозяйственная кооперация в Германии”* (СПб., 1908) і *“Кооперация среди славян”* (СПб., 1912). У другій роботі Бородаєвський проаналізував процес розвитку кооперативного руху серед слов'янських народів, в тому числі й українців Східної Галичини і Північної Буковини. Одного разу після чергової поїздки до Австро-Угорщини на засіданні Слов'янського добродійного товариства у Петербурзі вчений виголосив доповідь про поширення кооперації в Галичині, довівши, що там активно діють лише українські кооперативи, спираючись на національно-громадську свідомість населення, а московфільські товариства ледве животіють. За такі висновки Сергія Васильовича мало не звинуватили у мазепинстві²¹. Зауважимо і те, що під час Першої балканської війни 1912-1913 рр. вчений був одним з організаторів збору коштів для болгар, які воювали проти османських завойовників²².

Бородаєвський брав активну участь у роботі всеросійських кооперативних і кустарних з'їздів, виступав на них з доповідями. Так, на З'їзді діячів дрібного кредиту, що відбувся у червні 1907 р. в Петербурзі, він був секретарем з'їзду і доповідав про необхідність створення Всеросійського банку дрібного кредиту²³, на I Всеросійському з'їзді представників кооперативних установ, що проходив 1908 р. в Москві, виступав про кооперативне законодавство, за створення союзів (спілок) кредитних кооперативів²⁴. На Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту і сільськогосподарської кооперації (СПб., 1912) Бородаєвський очолював кредитну секцію²⁵. Він запропонував для розгляду *“Законопроект про кооперативні товариства”*. На кустарних з'їздах Сергій Васильович закликав земства і кооперативи до співпраці у справі підтримки кустарного виробництва і дрібної промисловості. Так, на II Всеросійському з'їзді діячів з кустарної промисловості, що відбувся в лютому 1910 р. у Петербурзі, вчений зробив доповіді *“Кустарна промисловість і земство”*, *“Кооперація серед кустарів”*. Він наголосив на необхідності прийняття нового кооперативного законодавства, сприяння земств утворенню союзів кооперативів, надання земськими касами кредиту виключно кооперативам, а не окремим особам²⁶. На III Всеросійському кустарному з'їзді (Москва, 1913 р.) виголосив ґрунтовну доповідь *“Кооперація, земство і кустарна промисловість”*. Сергій Васильович наполягав на більш планомірному сприянні кустарній промисловості з боку земств, особливо через земські каси дрібного кредиту або кредитні кооперативи, відкритті Центральної каси дрібного кредиту²⁷.

Бородаєвський підтримував близькі зв'язки з представниками столичної української громади, редакцією журналу *“Украинский вестник”*²⁸, допомагав українським кооператорам порадами. Кілька праць вченого вийшло українською мовою. Насамперед, це *“Сільськогосподарські спілки у Німеччині”* (СПб., 1909) і *“Про кредитні кооперації (позичково-зберігальні*

та кредитні т-ва)» (СПб., 1909). Друга книга була надрукована на кошти Благодійного товариства з видання дешевих книг. Переклад її з російської здійснив відомий український громадсько-політичний діяч, голова столичної української громади, майбутній міністр освіти часів Української держави (1918 р.) Петро Януарійович Стебницький, з яким Сергій Васильович був особисто знайомий і листувався²⁹.

Справжнім помічником Сергія Васильовича на ниві кооперації виявила себе дружина вченого - Олександра Антонівна (у дівочтві - Кононенко), яка закінчила Вищі комерційні курси у Петербурзі. О. Беретті, з яким родина Бородаєвських підтримувала дружні стосунки, запропонував їй опублікувати на сторінках *«Хроніки учреждених мелкого кредита»* поетичні твори на кооперативну тематику. Так з'явився вірш *«В единении - сила»*, в якому Олександра Антонівна показала переваги кредитної кооперації, закликала селян об'єднуватися у сплоти (кооперативи)³⁰.

Набувши досвіду практичної роботи, Бородаєвський намагався передати його молоді. Він читав лекції на Вищих комерційних курсах Победінського (з 1912 р.), у Політехнічному інституті (з 1915 р.) в Петрограді. Водночас займався науковою роботою, публікувався у пресі. Усі його праці були присвячені вивченню кооперації та ролі кредиту у розвитку сільського господарства, торгівлі і дрібної промисловості. Деякі його роботи були опубліковані за кордоном - у Брюсселі та Римі³¹. В роки Першої світової війни вчений написав декілька праць про вплив війни на розвиток кооперації. Так, у 1915 р. вийшла робота *«Война, сельское хозяйство и будущее торговые договоры»*, в якій Бородаєвський проаналізував стан сільського господарства країни і визначив перспективи його розвитку в роки війни.

З приходом до влади більшовиків Сергій Васильович залишив державну службу і був обраний головою Всеросійської ради з'їздів діячів середньої і дрібної промисловості та торгу. 1918 р. повертається в Україну. За часів Української держави, коли гетьман П. Скоропадський намагався залучити до уряду представників української національної демократії, Український національний союз запропонував кандидатуру Бородаєвського (поряд з А. Марголіним) на посаду міністра торгівлі, проте він не був затверджений³². Сергій Васильович став товаришем (заступником) міністра торгу і промисловості, брав участь у підготовці і підписанні міжнародних договорів України. Він входив до складу спільної українсько-німецько-австрійської комісії, що займалася питанням подовження терміну дії договору між Україною і Центральними Державами від 23 квітня 1918 р. 10 вересня того ж року такий договір був укладений. Угоди про впорядкування комунікації (залізничних перевезень), транспортування товарів (вантажів), що були складовими частинами цього договору, підписав саме Бородаєвський³³.

Коли у зв'язку з революційними подіями у Німеччині й Австро-Угорщині восени 1918 р. та поразкою цих країн у війні міжнародна ситуація змінилася і постала потреба налагоджувати відносини з країнами Антанті, український уряд вирішив, що краще це зробити через Румунію, де перебували представники зазначеного блоку. Сергій Васильович увійшов до складу спеціальної комісії для переговорів з румунською делегацією на чолі з Концеску³⁴.

Керівництво Української держави намагалося встановити дипломатичні, дружні зв'язки з країнами, що постали на уламках Російської імперії. Так, наприкінці липня 1918 р. Сенат Фінляндії призначив доктора філософії Г.Гуммеруса повіреним у справах цієї країни у Києві, а у жовтні того ж року в.о. повіреного у справах Української держави у Гельсінкі став К.Лоський. Обидві країни виявили зацікавленість у налагодженні, перш за все, економічних зв'язків. 30 вересня 1918 р. Г.Гуммерус і С.Бородаєвський підписали угоду щодо продажу до кінця року "*Товариством фінських паперових заводів*" мільйона пудів паперу в Україну в обмін на 250 тисяч пудів цукру. Загальна сума "паперової угоди" сягнула 30 млн. фінських марок. Проте через поразку Німеччини у першій світовій війні, вивід її військ з території України та інші зовнішньополітичні обставини цю угоду так і не вдалося реалізувати³⁵. 5 грудня 1918 р. у Києві був укладений українсько-грузинський договір, який з боку Української держави підписав Бородаєвський, Грузинської Республіки - В.В.Тевзя³⁶.

Перебуваючи на державній службі, Сергій Васильович допомагав розвитку кооперативного руху в Україні, співпрацював з українськими кооператорами. З ініціативи Центрального українського кооперативного комітету та за підтримки Бородаєвського при Міністерстві торгу і промисловості була створена кооперативна рада, що сприяла налагодженню взаємодії між державними установами і кооперативними організаціями³⁷. Сергій Васильович не залишився осторонь і такої важливої події кооперативного життя України, як відзначення 40-річної діяльності Миколи Левитського на ниві кооперації. 30 вересня 1918 р. на урочистому засіданні Бородаєвський поздоровив ювіляра, якого він колись першим назвав "артільним батьком", відзначивши його роль у розбудові сільсько-господарської кооперації³⁸.

За часів Директорії УНР Сергій Васильович також виконував важливі урядові доручення. У січні 1919 р. з метою налагодження відносин з представниками країн Антанти до Одеси відбула урядова делегація на чолі з товаришем міністра закордонних справ А.Марголіним. До її складу входив і Бородаєвський. Його місія полягала у тому, щоб з'ясувати справу підробки українських грошей представниками Добровольчої армії. По приїзді до Одеси Сергій Васильович подав французькому військовому командуванню скаргу на дії білогвардійців. Невдовзі він був заарештований представниками Добровольчої армії і провів у в'язниці більше місяця³⁹. Після звільнення Бородаєвський брав активну участь у формуванні в Одесі національних кооперативних установ. Він організував й очолив Раду Всеукраїнського об'єднання виробничих кооперативів "*Трудсоюз*". Водночас читав лекції з історії кооперації в Західній Європі у місцевому Політехнічному інституті.

Проте у грудні 1919 р. Сергій Васильович змушений був емігрувати. Він виїздить до Стамбула, звідти - до Франції. У 1920-1921 рр. був членом Російської академічної групи. На замовлення українських кооператорів написав працю "*Історія кооперативного руху у ріжних країнах*" і передав її паризькому відділу Дніпросоюзу для друку. Але книга так і не вийшла у світ, хоча на той момент вона була найґрунтовнішою у світі працею з історії кооперації. У 1921-1922 рр. Бородаєвський викладав у Міжнародній академії

в Брюсселі та Російському відділі Паризького університету⁴⁰. Перебуваючи у Парижі, Сергій Васильович почав обдумувати можливість переїзду до Чехословаччини (ЧСР), де в той час гуртувалися основні сили української і російської еміграції. Він листувався зі своїми давніми знайомими по роботі у Петрограді і Києві. Його запрошували викладати історію кооперації в Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах та Російському інституті сільськогосподарської кооперації у Празі. Бородаєвський обрав український заклад. У травні 1922 р. його було обрано доцентом УГА⁴¹. Проте через матеріальну скруту у вченого виникли труднощі з переїздом до Чехословаччини. У листі до Олександра Мицюка від 15 січня 1923 р. Сергій Васильович писав: *“Чекаю моєї візи та грошей. Як не пришлете до кінця січня, то я залишусь на вулиці, бо моє помешкання з 1.02. вже передано готелем комусь. Будь ласка, дошліть скоріш мені візу...”*⁴². Взимку 1923 р. Бородаєвський разом з дружиною перебирається до Праги, де і завершується географія його нелегких і непростих мандрів.

В ЧСР Сергій Васильович займався науково-педагогічною діяльністю. У 1924 р. він стає професором історії кооперації та кредитної кооперації, 1928-1931 рр. - деканом економічно-кооперативного факультету Української господарської академії⁴³. Неодноразово його кандидатуру висували на виборах ректора вузу, але він не був обраний. Тривалий час вчений очолював кафедри історії кооперації та кооперації продуцентів. Він був членом Головної редколегії академії та головою редколегії факультету. Зазначимо, що за час свого існування (до 1935 р.) УГА видала понад 20 підручників у галузі економічної науки. Три з них - *“Історія кооперативного кредиту”* (1923), *“Історія кооперації”* (1925) та *“Теорія і практика кооперативного кредиту”* (1925) - написав Бородаєвський. За оцінкою фахівців, вони належали до числа найповніших і найі рунтовніших посібників з кооперативної справи⁴⁴. УГА видавала *“Записки Української Господарської Академії в Ч С Р.”*, де були надруковані такі праці професора, як *“Принципи кооперативного кредиту”* (Т.1, 1927) та *“Сільськогосподарський кооперативний кредит в Чехо-Словацькій Республіці”* (Т.2, 1929).

Дружина вченого і в еміграції прилучилася до кооперативної справи. Олразу по приїзді до ЧСР Олександра Ангольвіна була зарахована до академії вільною слухачкою і прослухала курс кооперативних дисциплін. Це був вимушений крок, оскільки документи про закінчення гімназії і Вищих комерційних курсів залишилися у Петрограді. Крім того, разом із Сергієм Васильовичем проживала його онука Соня, донька Василя Сергійовича, який довгий час працював у французьких колоніях та служив на флоті.

Завдяки ініціативі викладачів і студентів при академії діяли різноманітні громадські, фахові організації і кооперативи. Бородаєвський був членом Товариства поширення кооперативних знань, що згодом перетворилося на Товариство українських кооператорів. Воно видавало *“Кооперативний Альманах”* і *“Кооперативний Огляд”*. На сторінках *“Альманаху”* були надруковані такі праці вченого, як *“Важкі часи німецької кооперації”* (Кн.2, 1923) та *“XI Міжнародний кооперативний конгрес”* (Кн.3, 1925). Сергій Васильович очолював академічний осередок *“Українського товариства для Сюзю Народів”*, що ставило собі за мету налагодження культурної співпраці

українців з іншими народами⁴⁵. З ініціативи студентів академії та за сприяння професора постало ощадно-позичкове товариство “Єдність”, що допомагало студентській молоді здолати матеріальну скруту і поневір'яння емігрантського життя⁴⁶.

Бородаєвський працював і в інших українських вищих школах. На початку 30-х рр., коли чеська влада значно скоротила фінансування українських вищих шкіл, при УГА відкрився Український технічно-господарський інститут (УТГІ), який після закриття УГА став самостійним навчальним закладом. Це була перша українська політехнічна школа із заочною формою навчання. В УТГІ Сергій Васильович викладав історію кооперації. Зусиллями вузу був виданий його підручник “Кооперативний кредит”⁴⁷. Професор працював і в Українському соціологічному інституті (колишній Інститут громадознавства, заснований М.С.Грушевським) в Празі⁴⁸.

Проте найповажнішим закладом, в якому Сергій Васильович працював з 1924 р. до кінця свого життя, був Український вільний університет у Празі. Він викладав там історію і теорію кооперації, кооперацію серед слов'ян, принципи кооперативного законодавства, споживчу кооперацію, сільськогосподарську кооперацію, кооперативний кредит, кооперативне право, цивільне право і цивільний процес, асекураційне право⁴⁹. Бородаєвський був спочатку доцентом, потім надзвичайним, а з 1928 р. звичайним професором. Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. входив до складу ревізійної комісії. У 1930-1932 рр. його обирали продеканом факультету права і суспільних наук. Неодноразово кандидатуру вченого висували на посаду ректора і проректора університету. Бородаєвський був головою Товариства українського студентства і професури для Ліги націй, яке було повноправним членом Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй. За свою працю “*Les problemes economiques et la Paix*”, що була написана на оголошений Міжнародною університетською федерацією конкурс, Сергій Васильович у 1928 р. отримав премію Монтаю-Бертона⁵⁰.

Перебуваючи в еміграції, Бородаєвський залишався активним діячем міжнародного кооперативного руху, брав участь у роботі закордонних фахових установ і наукових організацій. Як згадував Б.Мартос, “коли у 1924 році я і проф. С.Бородаєвський під час Всесвітнього Кооперативного Конгресу зробили з допомогою інж. Д.Андрієвського невеличку виставку праці Кооперативного відділу Екон.-Коопер. Факультету Академії (УГА - В.В.) і роздали членам конгресу інформаційну брошуру французькою мовою, а потім на засіданні професорів, що викладали кооперацію на високих школах різних країн, виступили з доповіддю й поясненням, то викликало велике зацікавлення й здивування, бо подібної високої кооперативної школи ще ніде не було”⁵¹.

Сергій Васильович був одним з фундаторів Міжнародного інституту кооперативних студій, заснованого професором Шарлем Жідом у Базелі, членом Міжнародної кооперативної спілки, Міжнародного наукового інституту кооперації в Парижі, підтримував зв'язки з такими відомими діячами кооперації, як генеральний секретар Міжнародної кооперативної спілки Мей, представник Міжнародного бюро праці доктор Фоке, керівники національних кооперативних спілок Генес, Кауфман, Крюгер, Міллер (Німеччина), Карон, Пуасон, Дюфурантель (Франція), Серві (Бельгія) та інші.

Бородаєвський, як зазначалося у звіті вченого про участь у Міжнародній кооперативній конференції (1924, Прага), використовував міжнародні кооперативні форуми для налагодження відносин з міжнародними кооперативними організаціями, інформування наукової громадськості про діяльність українських вищих шкіл⁵². Лише у 1931-1932 рр. вчений був учасником Міжнародного конгресу вивчення проблем населення у Римі, Міжнародному конгресі Університетських федерацій для Ліги Націй у Женеві, виголосив доповіді про організацію кооперативної освіти в Українському вільному університеті та Українській господарській академії на XV Міжнародному конгресі середніх класів і Міжнародному сільсько-господарському з'їзді в Празі, репрезентував УВУ на викладі Філіппо де Філіппі у Карловому університеті, влаштованому Міністерством освіти ЧСР⁵³. Неодноразово виступав з доповідями на спільних академічних засіданнях колегії професорів УВУ і представників Українського правничого товариства в ЧСР⁵⁴.

Велику роль у консолідації українства, подальшому розвитку вітчизняної науки відіграли, як відомо, Перший і Другий українські наукові з'їзди, що відбулися у 1926 і 1932 рр. в Празі. Сергій Васильович очолював економічно-кооперативну підсекцію секції права і суспільних наук Першого з'їзду⁵⁵. У квітні 1926 р. від імені оргбюро з'їзду Бородаєвський надіслав листа неодмінному секретарю УАН А.Кримському з пропозицією взяти участь у роботі наукового форуму⁵⁶. Сергій Васильович був членом організаційної комісії Другого наукового з'їзду, головою президії його Економічно-кооперативної підсекції Правничо-кооперативної секції. З'їзд проходив в аудиторіях філософського факультету Карлового університету. У форумі взяли участь провідні науковці української еміграції, серед яких такі відомі, як Д.Антонович, Л.Білецький, І.Горбачевський, Д.Дорошенко, Б.Іваницький, Р.Лащенко, Б.Мацюшенко, К.Мацієвич, С.Сірополко, С.Смаль-Стоцький, Д.Чижевський, В.Щербаківський та інші. Бородаєвський виголосив дві доповіді - "*Сільськогосподарська кооперація на Радянській Україні*" і "*Кооперативне законодавство Радянської України*"⁵⁷.

Ще одним важливим напрямком діяльності вченого була участь в українських фахових організаціях, співпраця з українською пресою. Він був членом Товариства українських економістів, очолюваного В.Тимошенком. Його статті друкувалися у часописах "*Студентський вісник*", "*Український економіст*", "*Український інженер*", що виходили у Чехословаччині, а також в українських виданнях "*Діло*". "*Кооперативна республіка*" (Львів) і "*Час*" (Чернівці). Сергій Васильович підготував низку статей для Української Загальної Енциклопедії (УЗЕ або "*Книга Знання*"). Так, у розлогіх для енциклопедії статті "*Кооперація*" Бородаєвський охарактеризував розвиток усіх видів кооперації та кооперативних об'єднань в Україні⁵⁸. Вчений брав участь у розбудові Українського національного музею-архіву (УНМА). З 1927 р. він входив до Наукової колегії УНМА на чолі з С.Шелухіним. Сергій Васильович здійснював наукову експертизу матеріалів з історії економіки та кооперативного руху, що надходили до музею. До складу Наукової колегії входили такі відомі вчені, як Л.Білецький, В.Петрів, В.Приходько, С.Русова, В.Січинський⁵⁹.

Бородаєвський залишив велику наукову спадщину. Його науковий доробок складає близько 50 великих наукових праць, з-поміж яких виділяється ґрунтовна робота *“Історія кооперації”*, в якій подано порівняльний аналіз розвитку кооперації у більш, ніж 40 країнах світу. Знання європейських мов дало вченому можливість порівняти кооперативне законодавство й організаційний досвід кооперативних установ багатьох країн. Окремі розділи присвячені розвитку кооперативного руху в Америці, Азії й Африці та міжнародним кооперативним організаціям. Як зазначив у рецензії на книгу О.Мицюк, вона є *“не тільки новою і єдиною в своїм роді в українській економічній літературі, але доки ще не маючи прикладу і в світовій кооперативній літературі”*⁶⁰. Вчений є автором понад 500 фахових статей, написаних українською, російською, чеською, англійською, іспанською, італійською, німецькою, французькою та іншими мовами, що були опубліковані у 85 друкованих органах кооперативної преси 22 країн⁶¹. Про міжнародне визнання багаторічної плідної діяльності Бородаєвського на ниві кооперації свідчить те, що у 1940 р. з нагоди 70-ліття вченого у багатьох журналах був надрукований його життєпис.

Помер Сергій Васильович 1942 р. у Празі. Його дружина Олександра Антонівна у листі до свого онука Серґа від 23 липня 1948 р. так описує смерть свого чоловіка і його діда: *“Во время войны он вошел в нашу комнату без света. Он хотел что-то взять из ниши под окном, но не заметил, что внутреннее окно (у нас были двойные рамы) было открыто. Когда он выпрямился, то стукнулся головой об угол окна, да так сильно, что лопнула крупная артерия мозга, и после шести дней невыносимых мучений он умер. 2 февраля 1942 г. он был похоронен в Праге, на кладбище “Olshany”, могила №167”*⁶².

Отже, все своє життя Сергій Васильович Бородаєвський присвятив самовідданому служінню народу, розвитку української науки і культури, економічному і політичному відродженню України. Його праці з історії світового і вітчизняного кооперативного руху є актуальними і затребуваними і понині. Перспективними, на наш погляд, є дослідження наукового доробку вченого, зокрема еміграційного періоду, особливо про розвиток кооперації у Чехословаччині, його участь у міжнародних фахових організаціях, складання бібліографії праць відомого кооператора.

¹Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - С.578.

²Там само; Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). - Мюнхен, 1965.

³Див.: Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX в. - М., 1988; Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. - Иваново, 1994.

⁴Див. іменний покажчик до кн.: Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. - М., 1989. - С.477.

⁵Власенко В.М. Видатний український кооператор // Наука і суспільство. - К., 1995. - №5-6. - С.11-13; Він же. Сергій Бородаєвський (1870-1942) // Українські кооператори. Історичні нариси. - Кн.1. - Львів, 1999. - С.201-210; Він же. До біографії С.В.Бородаєвського // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.70-74; Він же. Історик кооперації. До 135-річчя від дня народження Серґія Бородаєвського // Земляки. Альманах Сумського земляцтва у Києві. - К., 2005. - Вип.2. - С.102-105.

⁶Бородаєвський // УСЕ Універсальний словник енциклопедія. - К., 2003. - С.162; Марочко В.І. Бородаєвський // Енциклопедія історії України. - Т.1. - К., 2003. - С.351; Власенко В.М.

- Бородаєвський // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.61; *Він же*. Бородаєвський // Енциклопедія Сучасної України. - Т.3. - К., 2004. - С.358.
- ⁷Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.523. - Оп.1. - Спр.66. - Арк.31-32, 36.
- ⁸Там само. - Арк.46.
- ⁹Там само. - ФР.715. - Оп.1. - Спр.561. - Арк.21-22.
- ¹⁰Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.230. - Арк.150.
- ¹¹Кредит. Свод трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. - СПб., 1904; Кооперации. Свод трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. - СПб., 1904.
- ¹²Институт рукопису Національної Бібліотеки України ім.В.Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф.1. - Спр.26729. - Арк.1.
- ¹³*Бородаєвський С.* Открытое письмо моим доброжелателям // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1910. - №5. - С.71.
- ¹⁴*Хейсин М.* История Петроградского (б. С.-Петербургского) Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах // Вестник кооперации. - 1915. - Кн.8. - С.88.
- ¹⁵Отчет о деятельности Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, его 3-х отделов и книжного склада за 1915 г. // там же. - 1916. - Кн.5. - С.99.
- ¹⁶Краткие сведения о деятельности I отдела в 1909 г. // там же. - 1910. - Кн.2. - С.152.
- ¹⁷*Бородаєвський С.В.* Международный конгресс по народному кредиту в Париже. - СПб., 1901. - С.2, 82.
- ¹⁸*Он же*. Областные управления и кооперация в Австрии // Вестник кооперации. - 1909. - Кн.1. - С.72-84.
- ¹⁹*Он же*. Памяти Гааса // Вестник мелкого кредита. - 1913. - №13. - С.431-433.
- ²⁰*Он же*. Австрийское правительство и ремесленная промышленность // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1909. - №5. - С.118-119; *С.Б-ский*. Как действуют товарищества по продаже яиц в Германии // там же. - №6. - С.134; *С.Б.* Кооперативные съезды в Германии и Австрии // там же. - №7. - С.155.
- ²¹*Витанович І* Вказ. праця. - С.169.
- ²²Вниманию кооператоров // Вестник мелкого кредита. - 1913. - №11. - С.421-422.
- ²³Труды съезда деятелей по мелкому кредиту в С.-Петербурге в 1907 г. / Под ред. *С. В Бородаєвского*. - СПб., 1907. - С.10.
- ²⁴Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 г. Труды. - М., 1908. - С.6, 26-30.
- ²⁵Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. - СПб., 1912. - С.256-261; *В-он Л.* Всероссийский кооперативный съезд в Петербурге. - К., 1912. - С.5-6, 14, 26, 35.
- ²⁶*Хижняков В.В.* Съезд деятелей по кустарной промышленности. III секция. Кредит и кооперация // Земское Дело. - СПб., 1910. - №6. - С.468-469.
- ²⁷*Бородаєвський С.В.* Кооперация, земство и кустарная промышленность. - СПб., 1913. - С.22-23, 27-28; *Е.О.* Всероссийский кустарный съезд // Хуторянин. - Полтава, 1913. - №13. - С.476; *Меркулов А.* Кооперативное движение в России. Вопросы кооперации на Третьем Всероссийском кустарном съезде // Вестник кооперации. - 1913. - Кн.4. - С.71.
- ²⁸*Животко А.* Історія української преси. - Мюнхен, 1989-1990. - С.192.
- ²⁹ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.51966. - Арк.1; Спр.51967. - Арк.1.
- ³⁰Хроника учреждений мелкого кредита. - 1910. - №1. - С.1-2.
- ³¹La petit credit en Russie. - Brux., 1908; La cooperation en Russie. - Roma, 1914.
- ³²*Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. - Т.ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. - К., 2002. - С.272; *Чикаленко Євген.* Щоденник (1918-1919). У 2-х т.: Документально-художнє видання. - К., 2004. - Т.2. - С.134, 139.
- ³³Там само. - С.211, 316.
- ³⁴Там само. - С.143.
- ³⁵*Матвієнко В.* Українсько-фінські відносини у 1918-1921 рр. // Київська старовина. - 2001. - №6. - С.98-99.
- ³⁶*Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.318, 320.
- ³⁷*Витанович І.* Вказ. праця. - С.211.
- ³⁸LXXX юбилей кооператора Левитского // Луч. - Суми, 1918. - 2 октября. - С.2.
- ³⁹*Марголин А.* Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л., 1930. - С.377, 383-384.
- ⁴⁰ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.230. - Арк.150.

- ⁴¹ Там само. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.55.
- ⁴² Там само. - Спр.432. - Арк.5.
- ⁴³ Там само. - Спр.128. - Арк.151.
- ⁴⁴ *Винар Б.* Вказ. праця. - С.23.
- ⁴⁵ *Наріжний С.* Українська еміграція. - Ч.1. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. - Прага, 1942. - С.261-262.
- ⁴⁶ Опічно-позичкове товариство "Єдність" // Кооперативний Альманах. - Подєбради, 1923. - Кн.1. - С.63; Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - Нью-Йорк, 1959. - С.113.
- ⁴⁷ *Винар Б.* Вказ. праця. - С.26.
- ⁴⁸ *Троцинський В.* Український соціологічний інститут у Празі: організація і наукова праця (1924-1932) // Українська діаспора. - 1992. - Ч.2. - С.143; *Волович В.* Післямова // *Шаповал М.* Соціологія українського відродження. - К., 1994. - С.43.
- ⁴⁹ *Український В.* Університет в Празі в роках 1921-1926. - Прага, 1927. - С.166, 171, 214; ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.300. - Арк.166.
- ⁵⁰ ЦДАВОВУ. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.432. - Арк.62.
- ⁵¹ *Мартос Б.* Економічно-кооперативний факультет УГА // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922-1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради-Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972. - Нью-Йорк, 1972. - С.66.
- ⁵² ЦДАВОВУ. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.320. - Арк.128.
- ⁵³ Там само. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.160-161, 189, 192.
- ⁵⁴ Там само. - Арк.206.
- ⁵⁵ Там само. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.432. - Арк.37.
- ⁵⁶ ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.26729. - Арк.23в.
- ⁵⁷ ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.190.
- ⁵⁸ Книга Знання. - Львів, 1937. - С.234-237.
- ⁵⁹ ЦДАВОВУ. - Ф.4018. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.12-13.
- ⁶⁰ Там само. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.432. - Арк.19.
- ⁶¹ *Витанович І.* Вказ. праця. - С.115.
- ⁶² Лист Антоніни Олександрівни Бородаєвської до свого онука Сержа Бородаєвського від 23 липня 1948 р. // З особистого архіву Віктора Ігоревича Бородаєвського.

З РОДИНИ БОРОДАЄВСЬКИХ

На межі ХХ-ХХІ ст. в Україні у галузі гуманітарних знань склалася ситуація, що характеризується, з одного боку, подоланням марксистсько-ленінських методологічних догм і тлумачно-інтерпретаційних схем, з іншого боку, пошуком нових теоретико-методологічних засад для інтерпретації і реконструкції подій історії. Ситуація ускладнюється ще й тим, що, відмовившись від старої теоретичної концепції, вітчизняні історики не виробили власної. Деякі з них намагаються здійснити рецепцію вже існуючих моделей, зокрема елітаристських концепцій.

Герб роду дворян Бородаєвських

Останнім часом, на відміну від радянської історіографії, яка оперувала переважно поняттями клас, пролетаріат, народні маси, посилюється інтерес до вивчення соціальної верхівки - еліти та її ролі у постійних змінах соціальних структур й інституцій та історії ідей, що визначали поведінку людей в минулому. З'являються дисертаційні дослідження про роль дворянства у різних галузях суспільного життя¹. Набувають поширення студії з генеалогії дворянських родів². У зв'язку з цим актуальними, на наш погляд, є дослідження про окремі дворянські родини та їх роль у суспільно-політичному і культурному житті України й окремих її регіонів. Нижче подаємо низку документів, що стосуються представників дворянського роду Бородаєвських, з-поміж яких були сотники слобідських козацьких й офіцери гусарських полків, герої війни 1812 р., священики й викладачі, політичні й

громадські діячі, науковці. Завдяки зусиллям сучасних представників славетної фамілії, які нині мешкають у Сумах та Москві, зібрано чимало документів і матеріалів з історії цього давнього роду, складась родовід (за даними на сьогоднішній день він започаткований у XVII ст.).

На сторінках журналу "Сумська старовина" публікувалися статті про представника цієї династії, відомого кооператора, викладача кількох вітчизняних і європейських вищих шкіл, заступника міністра торгівлі і промисловості за часів Павла Скоропадського Сергія Васильовича Бородаєвського³. Не менш цікавими, на наш погляд, є документи, які розкривають життєвий і творчий шлях інших представників роду у дореволюційний період, радянську добу та міжвоєнний час в еміграції. Подані нижче документи зберігаються у Державному архіві Сумської області та особистому архіві Віктора Ігоревича Бородаєвського. Перший і другий документи стосуються батька Сергія Васильовича, третій - його дядька, четвертий і п'ятий - брата. У шостому документі - листі дружини Сергія Васильовича Олександри Антонівни до свого онука - йдеться про рід Бородаєвських, обставини смерті Сергія Васильовича.

Подані нижче документи друкуються вперше з повним збереженням стилю авторів. Публікатор у текстах змінив лише тогочасну літеру "і" на сучасну "и". До листів додаються примітки щодо осіб, назв і подій, про які йдеться у текстах.

Предмова, упорядкування і примітки **В.М.ВЛАСЕНКА**.

Док.1 (Агестат)

Предъявитель сего служивший Наставником Корочевской Учительской Семинарии, Коллежский Ассессор Василий Иосифович Бородаевский, как из формулярного о службе его списка видно: тридцати четырех лет, православного вероисповедания, получал жалованья 637 руб., столовых 539 руб. и квартирных 125 руб. в год, из дворян: родового имени состоит за ним нераздельно с братьями и сестрами 127 десятин земли в Зешковском уезде, Полтавской губернии: по окончании курса наук в Полтавской Гимназии, воспитывался в Императорском Харьковском Университете по Физико-математическому факультету, но не окончил в нем полного курса наук; по надлежащем испытании в том Университете, удостоен звания Учителя Арифметики и Геометрии Уездного Училища; Господином Помощником Попечителя Харьковского уездного округа определен учителем означенного предмета в Полтавское Уездное Училище, с выдачею не в зачет третьего жалованья, тысяча восемьсот шестьдесят второго года Сентября двадцать первого; по прошению его, перемещен к таковой же должности в Богодуховское Уездное Училище 1863 года Апреля 10; по представлению Комитета Г.г. Министров в 19 день Ноября 1865 года, Высочайше пожалована в награду за отличие по службе единовременная денежная выдача в количестве двух сот рублей из специальных средств училища 1866 года Генваря 5; по прошению его, перемещен к таковой же должности в Ахтырское Уездное Училище 1866 года Июня 30; указом Правительствующего Сената, от 4 июля 1867 года за №115, за выслугу лет

произведен в Губернские Секретари со старшинством с 1862 года Сентября 21; произведен 14 мая 1868 года №107 в Коллежские Секретари со старшинством 1865 года Сентября 21; объявлена благодарность Господина Попечителя Харьковского Учебного Округа за усердное и вполне полезное преподавание Арифметики и Геометрии в Ахтырском Уездном Училище 1868 года Февраля 15; назначен Штатным Смотрителем в Изюмское Уездное Училище 1868 года Ноября 6; по прошению его, перемещен на таковую же должность в Ахтырское Уездное Училище 1869 года мая 13; произведен указом Правительствующего Сената от 26 мая 1869 г. №72, в титулярные Советники со старшинством с 1868 года Сентября 21; избран Председателем Ахтырского Уездного Училищного Совета и утвержден в должности сей Харьковским Губернским Училищного Советом 1869 года Ноября 18; избран на второе двухлетие в Председатели Ахтырского Уездного Училищного Совета и утвержден в должности сей Харьковским Губернским Училищным Советом 1872 года Генваря 20; Господином Попечителем Харьковского Учебного Округа, от 1 Июня 1872 года за №1948, назначен Наставником Корочевской Учительской Семинарии с отпращиванием обязанностей Директора той Семинарии, впредь до определения особого лица на эту должность 1872 года Июля 1; отправлял обязанности Директора Корочевской Учительской Семинарии с 1 Июля по 28 Августа 1873 года; указом Правительствующего Сената, от 5 Февраля 1873 года за №10, произведен за выслугу лет в Коллежские Ассессоры, со старшинством с 1871 года Сентября 21; предписанием Господина Управляющего Харьковским Учебным Округом, от 21 Августа 1873 года за №2557, уволен со службы, согласно прошению, по его семейным обстоятельствам, с мундиром должности его присвоенным. В походах, штрафах и под судом не был; в отпуске был с 23 Февраля по 3 Июня, по болезни признанной уважительною. В отставке не был; женат на Надежде Васильевой Потаевой; имеет детей: Александра, родившегося 1865 года Апреля 24, Сергея, родившегося 1870 года Августа 28 и Евгения, родившегося 1872 года декабря 13. жена и дети Православного вероисповедания.

В удостоверение всего вышеизложенного дан ему, Бородаевскому, сей аттестат за надлежащею подписью и с приложением казенной печати.

г.Корочев⁴. Октября 10 дня 1873 года.

Директор Корочевской Учительской Семинарии,
Коллежский Советник и Кавалер Н.Анучин

Державний архів Сумської області. - Ф.487. - Оп.1. - Спр.66. - Арк.31, 31зв., 38. Рукопис. Оригінал.

Док.2 (з формулярного списку про службу)

Коллежский ассессор Василий Иосифович Бородаевский, штатный смотритель Острогжского⁵ уездного училища, 34 лет, православного вероисповедания, орденов и других знаков отличия не имеет...

1874 г. 14 марта Г. Попечителем Харьковского Учебного Округа назначен членом Корочевского Училищного Совета, согласно прошению.

1874 г. 24 марта Г. Попечителем Харьковского Учебного Округа перемещен к таковой же должности в Лебединское Уездное Училище и назначен членом местного уездного училищного Совета.

1874 г. 1 июля предписанием г. Попечителя Харьковского Учебного Округа от 2 июля 1874 г. №2717 назначен Инструктором Народных Училищ Курской губернии.

И.о. Штатного Смотрителя учитель Н.Милюков.

Державний архів Сумської області. - Ф.487. - Оп.1. - Спр.66. - Арк. 32зв., 36. Рукопис. Оригінал.

Док.3 (з формулярного списку про службу)

Губернский секретарь Иван Иосифович Бородаевский, штатный смотритель Лебединского Уездного Училища, 25 лет, православного вероисповедания, знаков отличия не имеет, жалованья получает 350 руб. и квартирных 75 руб., всего 425 руб.

Из дворян. Родового имени состоит за ним нераздельно с братьями и сестрами 127 десятин земли в Зеньковском уезде, Полтавской губернии. Приобретенной земли нет. Женат на Анастасии Саввишне Кигуленцовой, православного вероисповедания.

По окончании курса наук в Полтавской Гимназии и по выдержании испытания Педагогическим Советом Полтавской Гимназии на звание Учителя Арифметики и Геометрии Уездного Училища, Попечителем Харьковского Учебного Округа определен исправляющим должность Учителя Арифметики и Геометрии в Сумском Уездном Училище. 8 ноября 1869 г.

Утвержден в должности Учителя Арифметики и Геометрии Сумского Уездного Училища 5 февраля 1870 г.

При определении на службу получал не в зачет третное жалованье.

1. Попечителем Харьковского Учебного Округа, вследствие преобразования Сумского Уездного Училища в Прогимназию, перемещен на такую должность в Ахтырское Уездное Училище 1 июля 1870 г.

По распоряжению г. Попечителя Харьковского Учебного Округа перемещен Штатным Смотрителем Лебединского Уездного Училища.

Г. Попечителем Харьковского Учебного Округа утвержден от Министерства Народного Просвещения в Лебединский Уездный Училищный Совет 13 августа 1874 г.

Указом Правительствующего Сената от 22 Августа 1874 г. за №83 за выслугу лет произведен в Губернские Секретари со старшинством с 8 ноября 1869 г.

Штатный Смотритель Титулярный Советник Ив. Шиманов.

Державний архів Сумської області. - Ф.487. - Оп.1. - Спр.66. - Арк.46-47. Рукопис. Оригінал.

Док.4 (лист)

У.Р.С.Р.
Н.К.П.
Головсоцстрах
Сумська окружна каса

Інспектурі соціального забезпечення
на №684

Повідомляємо, що гр.-ну Бородаєвському Олександрю Васильовичу пенсія, як інваліду праці органами Соціального страхування відмовлено, тому що з 1921 по 1923 рік він виконував обов'язки служителя культу, себ-то був попом в м.Лебедині, через що і не має права на пенсійне забезпечення органами Соцстраху.

Пенсійна справа його складається із 107 аркушів, якщо вона Вам потрібна, повідомте - вишлемо.

Голова К-ту каси
Секретар

/підпис/

/підпис/

Державний архів Сумської області. - Ф.Р-715. - Оп.1. - Спр.561. - Арк1. Оригінал.

Док.5 (лист)

Секретарю ЦК КП(б)У, товарищу Мелведеву

Уважаемый товарищ,
Александр Васильевич!

Зная Вас, как идейного коммуниста, внимательно относящегося к нуждам всех трудящихся, усерднейше прошу помочь мне, ныне нищему педагогу-старику-математику, теперь готовящему молодежь в техникум и вуз, Вашим личным участием в моем правом по ревзакону деле. Не откажите, по предварительном ознакомлении с прилагаемым при этом письмом на имя т. Г.И.Петровского⁶, лично передать ему таковое, так как двухлетние мои поиски революционной правды не увенчались успехом потому, что неоднократные мои просьбы видимо не доходили непосредственно до Г.И.Петровского, который по существу его природы и идейно-коммунистической совести не допустил бы меня - педагога-атеиста - добровольного участника Октябрьской революции, обрекать на голодную смерть в правовой УССР и, в то же время, выдавать пенсии бывшим контр.-революционерам - полицейским и тюремщикам царизма.

Помогите старику-педагогу, 30 лет безсменно обучавшему народ, а теперь приговоренному главстрахом к голодной смерти в Советской пролетарской Республике.

Лично меня знают активисты-коммунисты:

1) Жолдак Иван Афанасьевич, коему в 1919 г., с опасностью для своей жизни, я спас жизнь от Деникинского расстрела; ныне он состоит студентом

Московской Коммунистической академии и 2) М.И.Базавлук (г.Лебедин, соб. д.) и Г.М.Калюжный (г.Валки) коих как активных большевиков. я, по должности инспектор народных училищ Харьковской губ., защищал и отстаивал до последних дней переворота.

Во имя высокочеловеческого завета В.И.Ленина, заповедавшего существо дела ставить сильнее его формы, не поставьте себе в труд выяснить существо моего дела и Ваше об этом мнение лично передать Г.И.Петровскому.

Не допускаю мысли, чтобы Вы и Г.И.Петровский остались безучастными к моему правому по существу и форме делу.

С товарищеским приветом,

Преподаватель математики

А.Бородаевский

Адрес: Сумокруг, г.Лебедин, 1-й Чирвин переулоч, д. №48.

Державний архів Сумської області.- Ф.Р-715. - Оп.1. - Спр.561. - Арк.21. Рукопис. Оригінал.

Док.6 (лист)⁷

23 июля 1948 г.

Дорогой мой Серж!

Ты просишь прислать книгу о нашей родословной. К сожалению, она пропала во время революции, но в одной русской книге есть все, что касается твоих предков (Издательство “Эфрон” (или “Ефрон”) и Брокгауз). Когда я тебя увижу, я тебе скажу, как эта книга называется. Мы не смогли ее купить, т. к. она очень дорого стоит, но я расскажу тебе все, что я знаю о твоих предках. Конечно, я не знаю всех подробностей, как твой дорогой дедушка, мой муж, но я расскажу тебе то, что мне известно.

Когда-то, в отдаленные времена, де Бородаевские назывались “Бородаи”, что означает “бородатые”. Они были запорожскими казаками на Украине. Все они были военными и имели высокие звания: старшина, атаманы, подполковники и полковники. Когда Украина попала под влияние Польши, Бородаи прибавили к своей фамилии окончание “ский”, так как польские дворянские фамилии оканчиваются на “ский”. И по-прежнему они оставались военными.

Во время своего правления императрица Екатерина II (1762-1796) подарила полковнику Бородаевскому в награду за мужество маленький город, который назывался Ахтырко⁸ (сейчас это довольно большой город). Город окружали поля и леса. Твои предки стали крупными землевладельцами, но они продали этот подарок императрицы и купили большое поместье у правительства в Полтавской губернии, также на Украине. С тех пор они стали дворянами этой губернии. Во времена крепостничества (1783) твои предки были добры к своим крестьянам-рабам. Они строили для них хорошие дома, никогда не пороли их кнутом, не изнуряли их чрезмерным непосильным трудом. И крестьяне их любили настолько, что когда твои предки дали им свободу (до того как царь объявил об этом официально), они плакали, не хотели покидать отцов...

Но со временем Бородаевские, получившие образование в гимназиях, лицеях, университетах и военных училищах, не захотели больше жить в своих имениях. Они переехали жить в большой город Харьков, наняв для поместий управляющих. Но поскольку большинство этих людей были мошенниками и обворовывали хозяев, они продали свою недвижимость, оставив только дом, который был настоящим замком (я его видела), окруженным на много гектаров фруктовыми садами.

Предки проводили лето в этом доме, но твой прадед Василий де Бородаевский продал этот дом с садом и снял большую и красивую виллу в Харькове, куда он окончательно пересел, захватив очень ценную мебель из старого имения.

Твой прадед очень любил свой украинский народ и хотел работать для него. Он стал инспектором народных школ при правительстве в Харькове. Он умер в 52 года вследствие несчастного случая: переходя вечером темную улицу, он однажды стукнулся грудью об оглоблю телеги, шедшей ему навстречу. С тех пор у него появились боли в груди и началось кровохарканье. Несколькими годами позже он умер (1898). У него было четыре сына и три дочери, но последние умерли в младенчестве.

Старший сын твоего прадеда Александр, твой двоюродный дед, был магематиком и, как его отец, инспектором народных школ Харьковской губернии. Он жил в городе Лебедин (в той же Харьковской губернии) со своей женой Лидией и единственной дочерью Верой⁹.

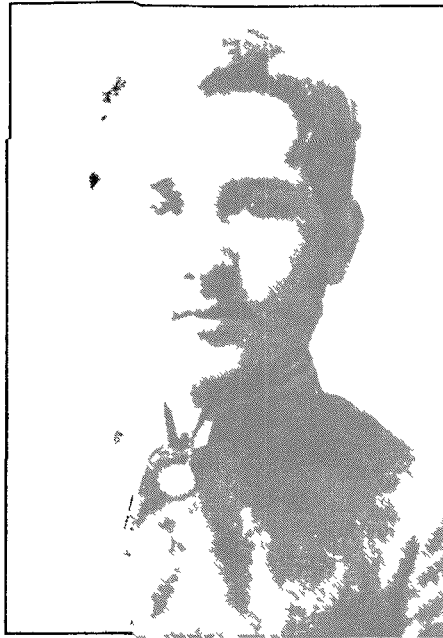

Віра Олександрівна - племінниця С.В.Бородаєвського. 1910-ті рр.

Когда Вера в 18 лет закончила свою учебу в гимназии, она вместе с матерью поехала в Ростов к своему дяде, адвокату Петровскому. Это было во время Революции, и они обе исчезли. Скорее всего, их ограбили и убили

по дороге. Для нас это было большим горем, поскольку твоя двоюродная бабушка и твоя тетя Вера были очень добрыми, приветливыми, музыкальными. Вера блестяще окончила гимназию. Погибнуть в 18 лет! А ее маме было всего 37! Видишь, дорогой, как много горя на свете.

Этот двоюродный дед Александр был еще жив до войны. Однако, разорившись, он жил в приюте для стариков в городе Лебедин. Я не знаю, жив ли он еще. Второй сын твоего прадеда Сергей, мой дорогой муж, окончил университет (юридический факультет) в Харькове с блестящим отзывом и премией, затем он окончил военное училище и, как офицер, служил два года на Кавказе (Тифлисе) в мингрельском полку¹⁰.

С.В.Бородасвський під час навчання в Харківському університеті. 1890-ті рр.

Уйдя в отставку, он поступил на государственную службу в Министерство финансов. Одновременно читал лекции, писал книги и статьи в журналы. Когда ему было 45 лет, он был уже крупным государственным функционером: директором департамента в министерстве торговли и промышленности, штатским генералом (в царской России были военные генералы и штатские генералы). В то же время он был преподавателем в Высших школах Петрограда и писателем. А также крупным экономистом и кооператором. За границей он был профессором в русском университете в Париже¹¹, читал лекции в Брюсселе¹², в Бельгии. С 1923 г. он был в Праге преподавателем в Украинской сельскохозяйственной школе в Подебрадах и преподавателем в Украинском университете в Праге¹³. Его статьи были напечатаны в журналах во всех европейских странах, в Азии, Африке и Америке. В 1929 году он получил премию (!) Общества Наций за свою книгу "Проблемы экономики и мира"¹⁴. Он написал еще несколько книг, таких как "Теория кооперации" и "История кооперации". Он являлся также президентом группы украинских студентов в Федерации¹⁵. Твой дед Сергей, мой дорогой муж, тебя очень любил. Как он хотел тебя

увидеть, узнать; бедный. Трагическая смерть внезапно лишила нас любимого. Во время войны он вошел в нашу комнату без света. Он хотел что-то взять из ниши под окном, но не заметил, что внутреннее окно (у нас были двойные рамы) было открыто. Когда он выпрямился, то стукнулся головой об угол окна. Да так сильно, что лопнула крупная артерия мозга, и после шести дней невыносимых мучений он умер. 2-го февраля 1942 г. он был похоронен в Праге, на кладбище "Olchany"¹⁶, могила №167.

Третий сын твоего прадеда Евгений, возможно, еще жив. Он был математиком. Сначала он преподавал в народной школе в деревне. Он очень любил крестьян. Затем он женился на своей кузине Екатерине Юргинс (Jurginse), - одной из самых богатых помещиц Полтавской губернии, на Украине, и поступил на службу в Министерство финансов. У него была только одна дочь Надя, которой сейчас 29 лет и которая живет в Харькове со своими родственниками. Сомневаюсь, что они еще живы после войны, так как немцы почти полностью уничтожили этот город.

Четвертый сын твоего прадеда - Владимир - после окончания гимназии умер в 19 лет от туберкулеза легких. Он похоронен в Ялте, в Крыму.

Ты видишь, дорогой мой малыш, что все предки твои были интеллигентными, мужественными, благородными, трудолюбивыми, честными, ненавидящими ложь, людьми. Большинство из них были аскетами, не курили, не играли в карты.

Василь Сергійович Бородаєвський під час служби на флоті

Так как в этой семье не было сына, ты являешься единственным представителем этой благородной семьи, а это значит, что ты должен представлять ее достойно, т. е. иметь все моральные качества твоих предков.

В семье было еще две ветви Borodaewsky: одна из Курской губернии, где не было сыновей. То есть ее больше не существует. Другая - из Екатеринослава. В этой было два сына - офицера (полковник Бородаевский), но я слышала, что они погибли во время войны 1914 г.

З особистого архіву В.І.Бородаєвського.

¹Див.: *Кривошея І.І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII - початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії); Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 1997; *Дячук Л.В.* Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII - поч. XIX ст.) як пам'ятки історичної думки. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - К., 2001; *Галь Б.О.* Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії в XVIII - першій третині XIX ст.; Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. - Дніпропетровськ, 2001; *Отанасенко В.В.* Роль Чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785-1860 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський нац. ун-т. - Х., 2003; та інші.

²*Собчук В.Д.* Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Інститут народознавства. - Львів, 2002; *Целуйко О.П.* Рід Даниловичів у кінці XVI - на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський нац. ун-т ім. І.Франка. - Львів, 2003 та інші.

³Див.: До біографії С.В.Бородаєвського (Передмова й упорядкування *В.Власенка*) // Сумська старовина. - 1999. - №V-VI. - С.70-74; *Власенко В.М.* З чужого берега (Український вільний університет і Сумщина) // там само. - 2002. - №X. - С.94-101.

⁴Короча - нині місто у Белгородській області Росії. Засноване 1638 р.

⁵Слово "Острогжского" закреслено і зверху написано "Лебединского".

⁶*Петровський Григорій Іванович* (1878-1958) - радянський державний і партійний діяч. Учасник революції 1905-1907 рр. Депутат 4-ї Державної думи, голова фракції більшовиків. Учасник жовтєвого перевороту 1917 р. У 1919 р. - голова Всеукраїнського, 1919-1938 рр. - Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і з 1922 р. - один з голів ЦВК СРСР.

⁷Лист написано французькою мовою. Переклад зроблено І.І.Бородаєвським.

⁸Документів на підтвердження цієї тези немає.

⁹Див. фото.

¹⁰Див. фото.

¹¹Йдеться про Російське відділення Паризького університету.

¹²Авторка листа має на увазі Міжнародну академію в Брюсселі.

¹³Йдеться про Українську господарську академію в Подебрадах та Український вільний університет у Празі.

¹⁴Насправді премію Монтагю-Бертон за цю книгу Бородаєвський отримав 1928 р.

¹⁵Йдеться про Товариство українських студентів і професури для Ліги Націй, яке було членом Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй.

¹⁶Ольшанське кладовище.

ЧЕРНОБРОВ И.В.

**ЗЕМСКИЙ ВРАЧ К.А.ЗИЛЬБЕРНИК - ОРГАНИЗАТОР
ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В ЛЕБЕДИНСКОМ УЕЗДЕ
(К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)**

Земская медицина, несмотря на свою ограниченность, обусловленную негативными социально-экономическими условиями жизни населения, сыграла важную роль в становлении и развитии здравоохранения. Земские врачи впервые в истории стали специалистами во всех областях медицины и одновременно врачами-организаторами медицинского обслуживания сельского населения.

Среди земских врачей Сумщины, кто своим самоотверженным трудом заслужил всеобщее признание, особое место занимает Константин Александрович Зильберник (1855-1920) - организатор здравоохранения, создатель хирургической службы в Лебединском уезде. Прибыв по приглашению земства в 1878 г. в Лебедин после окончания медицинского факультета Харьковского университета, 23-летний молодой врач занял вначале должность врача 1-го врачебного участка. Несмотря на то, что уездная больница была принята земством от приказа общественного призрения в 1866 г.¹, она располагалась в частном доме, совершенно непригодном для этих целей². В уезде не было сельских участковых больниц и врачебных амбулаторий, поэтому использовалась принятая в то время малоэффективная разъездная система оказания врачебной помощи населению. На обширной территории уезда проживало более 200 тыс. человек, численность которых ежегодно увеличивалась, достигнув в 1916 г. 244,8 тыс. человек³. Характерной была неблагоприятная эпидемическая ситуация, связанная с последствиями масштабной вспышки холеры в 1871 г., когда этой грозной инфекцией заболели 1502 человека, из которых 156 умерли. Но тлевшие очаги холеры могли вспыхнуть в любое время. В 1878 г. зарегистрировано 3494 случая заболеваний дифтерией, из которых 1713 (почти половина) закончились летальным исходом⁴. Высокой была также заболеваемость другими инфекциями. Населению не оказывалась хирургическая помощь. Больные вообще очень редко обращались к медицинским работникам.

В таких условиях К.А.Зильберник энергично приступил к работе и вскоре приобрел большую популярность за свое милосердие, человеколюбие, бескорыстие, заботу о здоровье людей. Отличительными чертами его плодотворной практической деятельности были тесное сочетание клинического, профилактического и творческого подходов к организации и качеству оказания медицинской помощи, проведение анализа здоровья населения с социальных позиций.

Возглавляя здравоохранение уезда в сложных условиях, ему, благодаря своей кипучей энергии, авторитету и настойчивости, удалось добиться значительного развития сети лечебных учреждений, укрепления их материально-технической базы, укомплектования медицинскими кадрами. Средняя численность населения на сельском врачебном участке уже в 1910 г. составляла 16,6 тысячи, тогда как в Сумском уезде - 29,6, а в среднем по

Харьковской губернии - 24,3 тысячи жителей⁵. Значительно увеличилось число больных, получивших врачебную помощь: с 16% ко всему населению в 1903 г. до 29,4% в 1910 г.⁶, 36,6% в 1916 г.⁷

В результате проведенной работы уездный врачебный совет в 1909 г. отметил, что *“уезд никакими отделениями губернской больницы, за исключением психиатрического, не пользуется в связи с достаточной и правильно организованной врачебной помощью в местных лечебных учреждениях”*⁸.

Между тем К.А.Зильберник не останавливался на достигнутом и ставил дальнейшие задачи: *“Мы должны заботиться о приближении врачебной помощи к населению и об улучшении ее здесь, на месте”*⁹.

Он прекрасно наладил оказание хирургической помощи населению не только в уездной, но и в большинстве сельских участковых больниц, особенно в Василевской, Терновской, Ольшанской, Штеповской и других, что имело в тот период очень важное значение. Необходимо было прежде всего приучить население к больнице и амбулатории, развеять у него глубоко укоренившееся к тому времени недоверие к научной медицине. В хирургическом лечении жители наглядно увидели непосредственную его эффективность, и постепенно стала увеличиваться обращаемость больных для проведения различных оперативных вмешательств. Число операций в уездной больнице постепенно увеличивалось и достигло в 1906 г. 758, в 1908 г. - 962¹⁰, в 1914 г. - 1095¹¹. По объему и характеру операций Лебединская больница положительно выделялась среди других уездных больниц губернии. За этот период удельный вес сложных операций вырос, составив в структуре около 80%. Полостные операции в то время являлись *“мерилом подготовки больниц к современной хирургии”*¹².

Однако на первых порах в оказании хирургической помощи имели место существенные препятствия: непригодность больничного здания уездной больницы, отсутствие профильных хирургических коек, чрезмерная перегруженность врача в связи с разъездной системой медицинского обслуживания.

Благодаря инициативе и активной организаторской деятельности Константина Александровича построен ряд больниц, включая хирургический корпус уездной больницы, функционирующий с 1903 г. до настоящего времени. Этот корпус, построенный по его проекту, является первым на Сумщине специальным хирургическим стационаром с операционно-перевязочным блоком.

Многие молодые врачи стремились попасть в Лебединскую уездную земскую больницу, чтобы перенять у К.А.Зильберника опыт работы врача-хирурга, врача-организатора здравоохранения. Некоторые из них в дальнейшем стали видными учеными. Профессор Н.Н.Милостанов, возглавлявший в течение многих лет Харьковское областное научное хирургическое общество и избранный затем его почетным председателем, организатор научной школы хирургов по неотложной и военно-полевой хирургии, главный хирург Прибалтийского фронта в годы Великой Отечественной войны отмечал, что в 1913-1914 гг. Константин Александрович первый привил ему любовь к хирургии.

Профессор М.И.Ситенко - будущий организатор ортопедо-травматологической помощи в Украине, Украинского НИИ ортопедии и травматологии, которому присвоено его имя (ныне - Институт патологии позвоночника и суставов) - в 1909-1910 гг., будучи студентом последнего курса медицинского факультета Харьковского университета, проходил под руководством К.А.Зильберника практику в уездной больнице. Длительное время заменял врача в участковой больнице. Много оперировал, выполняя довольно сложные полостные, а также отдельные глазные, гинекологические и другие операции¹³.

К.А.Зильберник был чрезвычайно корректным и тактичным по отношению к больным и сотрудникам. Как руководитель здравоохранения уезда, всячески заботился о медицинских работниках, следил за их профессиональным ростом, помогал и поддерживал в необходимых случаях. По его инициативе экстренное уездное земское собрание в 1894 г. решило увековечить память скончавшегося земского врача Ивана Андреевича Ромашкевича. Предусматривалось: *“Управе, по согласованию с родственниками, поставить на могиле плиту с надписью: “Ивану Андреевичу Ромашкевичу, служившему земским врачом Лебединского уезда, от признательного Лебединского земства”, поручить управе разработать проект об устройстве в уезде, в районе деятельности покойного, больницы его имени”*¹⁴.

Больница на 16 коек была построена в Штеповке в 1903 г. с квартирой для врача. С организацией в 1923 г. Штеповского района больница получила статус районной. Она была полностью разрушена в годы Великой Отечественной войны, но восстановлена заново в послевоенный период. С 1957 г. входит в сеть здравоохранения Лебединского района в качестве сельской участковой больницы. К сожалению, после Гражданской войны она не носит достойного имени этого земского врача.

К.А.Зильберник уделял особое внимание внедрению в практическую деятельность достижений науки и новых организационных форм работы. Для этого нужны были ассигнования, поэтому такие вопросы обсуждались на заседаниях уездного земского собрания. Много сил и времени потребовалось, например, на организацию санитарно-бактериологической станции. В 1909 г. земское собрание после всестороннего обсуждения решило организовать ее в 1910 г.¹⁵ Но решение не было выполнено, поэтому через год уездному земскому собранию представлен новый доклад, в котором повторно обосновывалась необходимость проведения санитарно-бактериологических исследований ввиду *“невозможности при современном уровне медицинских знаний установить правильное распознавание заболеваний вообще, а особенно заразных болезней”*, а без санитарно-гигиенических исследований *“немыслимы многие санитарные мероприятия”*. Гласные утвердили ежегодные расходы на содержание и оборудование станции с учетом дотации от губернского земства. При этом отмечено, что в случае отклонения этого ходатайства, ассигнование будет осуществляться уездным земством, но в меньших размерах¹⁶. В дальнейшем санитарно-бактериологическая станция стала междуездной для Лебединского, Сумского и Богодуховского уездов.

Организация рентгенологического кабинета имела исключительно большое значение. Этот вопрос также был вынесен на рассмотрение в 1911 г. уездным земским собранием. В докладе отмечалось: *“До настоящего времени, конечно, нам трудно было думать об этом, но с того момента, как мы можем иметь электрическую энергию от городской сети, решение вопроса значительно упростилось”*¹⁷. Предлагалось организовать пока один кабинет - в уездной земской больнице, но *“чтобы все участковые врачи могли пользоваться им в случаях необходимости”*¹⁸. Собрание утвердило единовременную сумму расходов на 1912 г. и ежегодные ассигнования на его содержание. В больнице были созданы (кроме терапевтического и хирургического) детское, родильное, инфекционное отделения¹⁹.

В 1900 г. в Лебедине впервые были организованы ясли-приюты в селах²⁰. Через 3 года их было уже 11 из 38 в Харьковской губернии²¹.

На уездных земских собраниях нередко обсуждались вопросы санитарного состояния в больницах. В уездной больнице всегда были *“образцовый порядок и чистота”*, за что врачу К.А.Зильбернику систематически выражались земством благодарности²². В то же время оно скупилось выделить необходимые средства даже на приобретение хирургического инструментария, поэтому врачу приходилось пользоваться личным. Только в 1914 г. уездное земское собрание решило вопрос о приобретении хирургических инструментов за счет земства²³.

Особое значение К.А.Зильберник уделял повышению квалификации медицинских кадров. Постоянно учился сам и требовал этого от других. Ему первому в уезде в 1886 г. земским собранием была предоставлена научная командировка за границу сроком на 9 месяцев. В Париже он прошел усовершенствование по хирургии, ознакомился с работой видных хирургов, организацией хирургического лечения и оказания медицинской помощи вообще. В последующие годы неоднократно получал заграничные командировки²⁴.

В уезде, начиная с 1889 г., ежегодно направлялись на курсы повышения квалификации продолжительностью 3-4 месяца по 2, а с 1910 года - по 3 врача. Врачи повышали свои медицинские знания на курсах через каждые четыре года работы. Командировочные расходы оплачивались при этом за счет земства²⁵. При непосредственном активном участии К.А.Зильберника земством были принят ряд важных решений по охране здоровья населения. В 1911 г. уездным земским собранием предложено создать в больницах хозяй-ственные советы²⁶, которые в дальнейшем дали свои положительные результаты во многих медицинских учреждениях Сумщины. На уездных земских собраниях систематически обсуждались вопросы о строительстве жилья и повышения заработной платы медицинским работникам²⁷.

Однако решение ряда важных вопросов развития здравоохранения и борьбы с инфекционными заболеваниями постоянно встречало препятствия со стороны уездного и губернского земств, что значительно осложняло практическую деятельность по охране здоровья населения. В целях экономии денежных средств на большинстве фельдшерско-акушерских пунктов земство содержало преимущественно бывших ротных фельдшеров, должностные оклады которых были значительно ниже, чем у тех, кто имел высшее медицинское образование.

Ротные фельдшера - это бывшие ротные санитары. Они составляли в уезде на самостоятельных фельдшерских пунктах 93% от числа работавших средних медицинских работников²⁸. Многие из них не только не знали медицины, но и не умели писать. К.А.Зильберник и прогрессивные врачи уезда выступали за то, чтобы *“низшие чины, которые выучились в войсках уходу за больными, в дальнейшем не получали бы при увольнении в запас звания ротного фельдшера, а использовались бы санитарями”*²⁹.

Инфекционные болезни занимали ведущее место в структуре заболеваемости и смертности населения из-за нерешенных властями социально-экономических проблем. В частности, заболеваемость всеми формами туберкулеза в уезде в 1914 г. составляла 9, малярией - 19, трахомой - 12 случаев на 1000 жителей. Довольно высокой была заболеваемость кишечными и детскими инфекциями, сыпным тифом³⁰.

На одном из заседаний уездного врачебного совета отмечалось: *“С усилением эпидемий всегда начинают усиленно рекомендовать организацию народных чтений, бесед, раздачу брошюр и листовок, но при этом забывают, что такое просвещение напрасно, такая скользкая по поверхности мера борьбы с невежеством, не вскрывая ее вековой глубины, в лучшем случае пригодна на 1-2 дня”*. К.А.Зильберник прекрасно понимал, что в тех условиях борьба с инфекционной заболеваемостью не могла быть успешной³¹, а губернское земское собрание, рассмотрев в 1912 г. ходатайство Лебединского земства о выделении 1000 рублей ассигнований на борьбу с трахомой, отклонило его, ссылаясь на то, что *“это не эпидемия”*³².

Работе по организации и оказанию медицинской помощи населению К.А.Зильберник отдавал все свои силы, знания и опыт. Между тем низкий культурный уровень населения был также соответствующим препятствием на этом пути. Так, по состоянию на 1 января 1914 г. в уезде функционировало 37 библиотек, но книжный фонд составлял только около 22-х тысяч экземпляров (т.е. одна книга приходилась на 11 человек - прим. автора), а читателей за год зарегистрировано лишь 5054 человека, из них лиц старше 17 лет - 693³³. Согласно переписи 1897 г. в Лебединском уезде грамотных было 15,7% жителей (по губернии - 21,7%). Крестьяне среди населения составляли 93,2%³⁴.

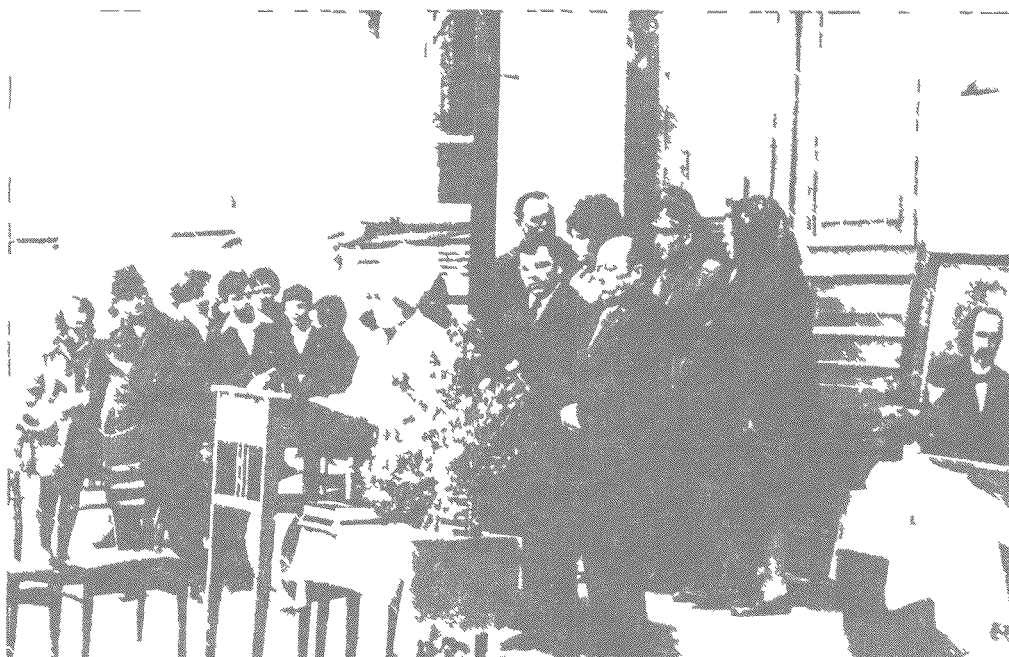
К.А.Зильберника ценили за необыкновенную чуткость и бескорыстие. Отказов в медицинской помощи от него никто никогда не получал. Это был врач, доступный каждому, кто ждал его³⁵.

Отмечая большие заслуги К.А.Зильберника в охране здоровья населения, в уездной больнице в 1913 г. была учреждена больничная койка его имени, прикреплен к ней соответствующий указатель, хранящийся в настоящее время в Лебединском краеведческом музее. Городской думой врач был избран почетным гражданином г.Лебедина, а в хирургическом отделении уездной земской больницы установлен его портрет³⁶.

В честь 40-летия врачебной деятельности К.А.Зильберника в 1918 г. было проведено заседание уездного общества врачей, стремясь *“всеми мерами содействовать развитию общественной медицины и научно обоснованной постановки ее”*³⁷. Одновременно уездный съезд земских служащих решил за счет взносов, отчислявшихся с их заработной платы,

создать стипендию имени К А Зильберника в Лебединской гимназии и считать его почетным членом союза земских служащих, установить в доме союза портрет врача³⁸

В годы Первой мировой войны К А Зильберник принимал активное участие в организации госпиталей Красного Креста, был постоянным консультантом, проводил сложные хирургические операции³⁹ Гуманизм и человеколюбие он проявил и в годы Гражданской войны В 1918 г, когда раненым и больным красноармейцам, находившимся в Лебединской больнице, грозила смерть, по указанию врача были уничтожены списки всех стационарных больных, а всех зарегистрировали заново, в том числе бойцов, как местных жителей под вымышленными фамилиями, что и спасло их от расстрела⁴⁰ В годы Великой Отечественной войны такой же патриотический подвиг, но в значительно большем масштабе, повторил в г Харьков профессор А И Мещанинов - уроженец Путивля

Открытие мемориальной доски К.А.Зильбернику на здании хирургического отделения Лебединской ЦРБ в 1978 г.

Константин Александрович Зильберник скончался 24 мая 1920 г, умер от сыпного тифа, с которым ему приходилось бороться ежедневно на протяжении всей своей врачебной деятельности, особенно в годы Первой мировой и Гражданской войн

Усиленный рост заболеваемости населения сыпным тифом начался в 1918 г, а в 1919-1920 гг уровень ее достиг показателей эпохи Средневековья Так как медицинские работники были на переднем крае борьбы с сыпным тифом, то заболеваемость и смертность среди них были очень высокими Об этом свидетельствуют косвенно для Лебединского уезда данные проведенных исследований в трех уездах, включая Сумский, Харьковской

губернии. В 1919-1921 гг. сыпным тифом болели 29,3% врачей, 26,5% фельдшеров, 25,2% медицинских сестер и санитарок. Смертность среди заболевших врачей составляла 11,1%, медсестер - 9%, а среди фельдшеров умер каждый четвертый⁴¹.

В Лебедине в связи с кончиной К.А.Зильберника был объявлен общегородской траур, который превратился в общеуездный. Население оповещалось расклеенными по всему городу печатными сообщениями. Отдать любимому врачу последние почести пришлось небывалое число жителей. Надписи на многочисленных венках говорили о той любви и уважении к покойному, которые они к нему питали⁴².

В целях увековечивания памяти врача президиум исполкома Лебединского уездного Совета постановил тогда: *“Принимая во внимание 43-летнюю службу доктора медицины Зильберника в пользу пролетариата и беднейшего населения города Лебедина и уезда, переименовать I-ю Советскую больницу г.Лебедина в больницу имени доктора К.А.Зильберника. Кроме того, ассигновать пожизненную пенсию нетрудоспособным членам семьи”*⁴³.

Однако фашисты, оккупировав в октябре 1941 г. район, сняли больницу вывеску с его именем и втоптали в грязь. Потом ликвидировали, как и на других оккупированных территориях, всю систему здравоохранения. Но доброе имя врача возвращено людям. Его в настоящее время по праву носит центральная районная больница.

Лебединщина свято чтит память о скромном враче-труженике, который так много сделал для непосредственной организации медицинского обслуживания населения в уезде. Об этом свидетельствуют музейные экспонаты, мемориальная доска в его честь, установленная в 1978 г. в горжественной обстановке на здании хирургического корпуса, а также находящийся в хирургическом отделении ЦРБ портрет врача. Его именем названа улица города, где он жил. На могиле имеется надпись: *“Врач-патриот К.А.Зильберник. 1855-1920”*.

Всею своей трудовой деятельностью Константин Александрович Зильберник показал личный пример гуманизма, милосердия, патриотизма, врачебного профессионализма, горячей убежденности в правоте своего дела, неутолимой энергии служить людям. работать на их благо.

⁴¹Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год с кратким очерком развития медицины в уезде за последние 50 лет. - Лебедин, 1915. - С.2.

⁴²Милостанов Н.Н. Константин Александрович Зильберник - организатор хирургической помощи в Лебедине и Лебединском уезде // Клиническая хирургия. - 1980. - №6. - С.68-69.

⁴³Краткий обзор деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1916 год. - Лебедин, 1918. - С.1.

⁴⁴Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год. - С.5, 80.

⁴⁵Труды IX съезда врачей и представителей земских учреждений Харьковской губернии. - Делегатские доклады. - Харьков, 1912. - Т.1. - С.488.

⁴⁶Там же. - С.502.

⁴⁷Краткий обзор деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1916 год. - Лебедин, 1918. - С.1.

⁴⁸Врачебная хроника Харьковской губернии. - Харьков, 1910. - С.504.

⁴⁹Там же. - С.504

- ¹⁰ Там же. - С.509.
- ¹¹ Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год. - С.53.
- ¹² Милостанов Н.Н. Указ. соч.
- ¹³ Костриков В.С., Скоблин А.П. Михаил Иванович Ситенко. - Харьков, 1958. - С.17.
- ¹⁴ Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год. - С.10-11.
- ¹⁵ Журналы 45-го очередного Лебединского уездного земского собрания 10-13 октября 1909 года с приложениями. - Лебедин, 1910. - С.340-341.
- ¹⁶ Журналы 46-го очередного Лебединского уездного земского собрания 10-14 октября 1910 года. - Лебедин, 1911. - С.121-123,174.
- ¹⁷ Доклады уездной земской управы Лебединскому очередному земскому собранию 1911 года по вопросам уездной медицины. - Лебедин, 1911. - С.4.
- ¹⁸ Там же. - С.5, 9.
- ¹⁹ Милостанов Н.Н. Указ. соч.
- ²⁰ Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год. - С.180.
- ²¹ Труды VIII съезда представителей земских учреждений Харьковской губернии по санитарной части. - Делегатские доклады. - Харьков, 1904. - С.111.
- ²² Врачебная хроника Харьковской губернии. - Харьков, 1912. - №1-2. - С.52.
- ²³ Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год. - С.51; Матвеев С.Г. К.А.Зильберник [Некролог]// Врачебное дело. - 1920. - №9-10. - С.322.
- ²⁴ Милостанов Н.Н. Указ. соч.; Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год - С.208.
- ²⁵ Журналы 46-го очередного Лебединского уездного земского собрания 10-14 октября 1910 года. - Лебедин, 1911. - С.181-183.
- ²⁶ Врачебная хроника Харьковской губернии. - Харьков, 1912. - №3. - С.131.
- ²⁷ Журнал экстренного Лебединского уездного земского собрания 26 мая 1910 года. - Лебедин, 1910. - С.12-14, 56; Журналы очередного Лебединского уездного земского собрания 24-28 октября 1907 года. - Лебедин, 1908. - С.302-303; Журналы 46-го очередного Лебединского уездного земского собрания 10-14 октября 1910 года. - Лебедин, 1911. - С.130; Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год. - С.9-11, 171.
- ²⁸ Журналы 46-го очередного Лебединского уездного земского собрания 10-14 октября 1910 года. - С.190.
- ²⁹ Врачебная хроника Харьковской губернии. - 1909 год. - Харьков, 1910. - С.504-505.
- ³⁰ Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год. - С.70-78.
- ³¹ Врачебная хроника Харьковской губернии. - Харьков, 1910. - С.510-511.
- ³² Там же. - 1912. - №1-2. - С.9.
- ³³ Журналы 50-го очередного Лебединского уездного земского собрания 1914 года. - Лебедин, 1915. - С.305, 328-331.
- ³⁴ Статистический справочник Харьковской губернии. - Харьков, 1911. - С.11.
- ³⁵ Земские известия Лебединского уездного земства. - 1918. - 3 сентября; Матвеев С.Г. Указ. соч.
- ³⁶ Милостанов Н.Н. Указ. соч.
- ³⁷ Грацианов П.А. Лебединское общество врачей// Врачебное дело. - 1919. - №12. - С.420.
- ³⁸ Земские известия Лебединского уездного земства. - 1918. - 3 сентября.
- ³⁹ Милостанов Н.Н. Указ. соч.
- ⁴⁰ Дудченко К.М., Тичина В.Є. Лебедин: историко-краеведческий нарис. - Харьков: Прапор, 1974. - С.26.
- ⁴¹ Исумнов С.Н. Заболеваемость и смертность в Харьковской губернии в 1921 году и в предыдущие годы// Профилактическая медицина. - 1922. - №2-3. - С.64, 66.
- ⁴² Матвеев С.Г. Указ. соч.
- ⁴³ Государственный архив Сумской области. - ФР.60. - Оп.2. - Д.1. - Л.33.

КОВАЛЕНКО О.С.

**МУЗА МИКОЛАЇВНА КАШПУРОВСЬКА-ГЕЛЛЕР
(за матеріалами Державного архіву Сумської області)**

На початку XVIII ст. російський князь Рєшнін¹ (ім'я, по-батькові не вказані) вивіз із Саксонії як інструктора з садівництва німця Геллера (ім'я не вказано) і поселив його на Україні в Чернігівській губернії, де він і працював за фахом. Син Геллера Едуард і його онук Микола Едуардович мешкали в с.Берестівка Гадяцького повіту (тепер - Липоводолинський р-н Сумської області). Вони (спочатку батько, потім син) працювали керуючими мастком у місцевого поміщика (прізвище, ім'я та по-батькові не вказано). Там, в Берестівці, в сім'ї Геллера Миколи Едуардовича і його законної дружини Іоанни Карлівни 18 лютого 1890 р. народилась донька Муза².

У 1893 р. помирає Іоанна Карлівна і в 1895 р. сім'я переїздить на Роменщину, де був придбаний маєток і 20 десятин землі, які відразу ж після революції були націоналізовані Радянською владою.

У 1914 р. Муза Миколаївна, закінчивши Харківський медичний інститут і маючи ступінь лікаря³, приїздить в м.Ромни, де виходить заміж за Кашпуровського Олексія Романовича, який служив там добавочним мировим суддею (батько і дід Кашпуровського мали 150-200 десятин землі, маєток, наймали робітників, здавали землю в оренду (можливо, це с.Кашпури Роменського р-ну)⁴.

У 1914-1915 рр. Муза Кашпуровська працювала лікарем в лазареті і жила в м.Ромни, згодом переїхала в маєток чоловіка, на хутір Лавурківщина (тепер - Кашпурівська сільрада Роменського р-ну Сумської області), де і мешкала до 1925 р.⁵ Потім Кашпуровські знову повернулися в Ромни, оскільки дуже хворів чоловік, а Муза Миколаївна до окупації німцями міста 10 вересня 1941 р. працювала в різних лікувальних закладах міста.

З перших днів приходу німців була оголошена обов'язкова загальна перереєстрація усіх громадян в ортскомендатурі міста та особлива перереєстрація для інородних німців, яким необхідно було надати паспорт, автобіографію і заяву про бажання зареєструватись як "*фольксдойче*". Музі Кашпуровській, німкені за паспортом, довелося зібрати документи, які вимагала німецька влада. В листопаді 1941 р. Муза Миколаївна Кашпуровська отримала посвідчення про те, що вона перебуває під захистом великої Німецької держави, має право на отримання пайку в спецкрамниці, де обслуговувалися тільки "*фольксдойче*".

З перших днів окупації Муза Миколаївна намагалася створити шпиталь для поранених радянських військовополонених (таборів для військовополонених в Ромнах було три, один з них - в приміщенні школи №4). Володіючи німецькою мовою, добувала у німецьких лікарів медикаменти і перев'язочний матеріал, так необхідний в шпиталі. Трепетно й ніжно ставлячись до усіх своїх "хворих", вона віддавала їм всю свою душу, сили і професіоналізм. З листа червоноармійця Сукача Музі Миколаївні, який перебував у шпиталі 8 місяців після поранення в груди і обидві ноги: "*Больные военнопленные попасть к нам из лагеря считали за большое счастье*"⁶.

Сама Муза Миколаївна неодноразово, по можливості, допомагала радянським бійцям, що лікувались у шпиталі, як харчами, так і матеріально, рятувала командирів, реєструючи їх як рядових. Солдатів, що одужали, довго утримувала в шпиталі як “хворих”, влаштовувала на роботу в медичні заклади міста, списувала в померлі, допомагала потрапити до партизан. Цим вона сприяла уникненню від направлення їх в табори чи до Німеччини.

Під час підготовки до вивезення в Німеччину мирного населення видавала “липові” довідки про малий чи пристарілий вік та поганий стан здоров'я, завдяки чому чимало людей залишилося на Батьківщині.

Довідки про змішане чи неєврейське походження рятували багатьох євреїв, мешканців міста від фізичного знищення⁷. 5 днів перехувала у себе на квартирі, що знаходилась недалеко від шпиталу, партизана Олександра Трофімова⁸, який не мав змоги вийти з оточення під час облави в місті. Нелегально, маючи на квартирі радіоприймач, який невдовзі передала партизанському загону Кравченка, підтримувала бойовий дух поранених військовополонених, переказуючи їм останні повідомлення з Москви⁹.

Через загрозу репресій з боку радянських карних органів незадовго до звільнення міста від німців знищила своє посвідчення “*фольксдойче*”. Але не могла вона покинути поранених, свою роботу, щоб евакуюватися з Ромен при наближенні лінії фронту, щоб врятувати себе, німкеню.

Через півроку після звільнення м.Ромни радянськими військами 14 березня 1944 р. Муза Миколаївна Кашпуровська була заарештована за звинуваченням в тому, що вона - німкеня, “*ходатайствувала перед оккупаційними властями о зачисленні її в “фольксдойче”, чем стала на путь измены Советской Родине, поддерживая немцев в установлении в СССР фашистского режима*”, за що була засуджена до висилки на 5 років в Сузунський р-н Новосибірської області. Тоді їй було 54 роки.

В довідці медогляду Кашпуровської М.М. перед винесенням вироку вказано: “*страдает туберкулёзом лёгких и миокардитом. По состоянию здоровья к физическому труду не годна, можно использовать по специальности врача*”.

І працювала вона в засланні спочатку лікарем-терапевтом райлікарні, потім завідуючою туберкульозним пунктом, одночасно лікувала хворих на нервові хвороби. В засланні вона дізналася про загибель на фронті єдиного сина Михайла в лютому 1944 р., який “*похоронен с отдачею воинских почестей в Люблинском воеводстве*”¹⁰. Її доньки Інна і Алла неодноразово писали листи Берії, в НКВС з проханням про реабілітацію матері, додавали велику кількість характеристик з місць роботи, листи бійців, що були на лікуванні у Музи Миколаївни, керівника партизанського загону з позитивними відгуками про чуйність, уважність, просту людську турботу Музи Кашпуровської¹¹.

Сама Муза Миколаївна також писала клопотання про реабілітацію в усі “вищі” інстанції, сподіваючись на справедливість. Коли термін заслання вже давно минув, їй соромно було повернутися додому. Вона залишилась жити і працювати лікарем там же, в Новосибірській області, “*с чёрным пятном изменник Родины*”¹².

М.М.Кашпуровська була амністована 17.09.1955 р., через рік отримала паспорт і дозвіл повернутися на батьківщину. 16.04.1958 р. постановою Президії Сумського обласного суду Музу Миколаївну Кашпуровську реабілітовано. *“Дело производством прекращено за отсутствием состава преступления”*. На той час їй було 68 років. Чи дочекалась вона? Чи побачила вона рідне місто, онуків?

¹Вірогідно - Рєпнін Анікіта Іванович - воєначальник. Брав участь в Азовських походах, Північній війні, Полтавській битві в 1709 р.

²Копія витягу з метричної книги Юліанієвської церкви с.Берестівка Гадяцького повіту за 1890 р. // Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - ФР.7641. - Оп.1. - Спр.937. - Арк.127.

³Тимчасове посвідчення про присвоєння ступеня лікаря // там само. - Арк.43.

⁴Там само. - Арк.10зв.

⁵В 1925 р. маєток і земля були націоналізовані Радянською владою.

⁶Лист наданий для реабілітації Кашпуровської в слідчі органи // ДАСО. - ФР.7641. - Оп.1. - Спр.937. - Арк.93.

⁷Лист лікаря-сврейки Персової Ольги Львівни // там само. - Арк.103.

⁸Лист колишніх радянських військовополонених // там само. - Арк.88.

⁹Лист членів Роменської підпільної групи під керівництвом Кравченка // там само. - Арк.89.

¹⁰Повідомлення про загибель Кашпуровського Михайла Олексійовича // там само. - Арк.121.

¹¹Лист бійця Олексія Кочеригіна від 10.03.1944 р. // там само. - Арк.84.

¹²Із заяви в Військовий Трибунал Київського військового округу про перегляд справи // там само. - Арк.116.

ДО БІОГРАФІЇ КИРИЛА ЮРІЙОВИЧА АРСЕНЬЄВА - СУМСЬКОГО ВОЄВОДИ 50-х РОКІВ XVII ст.

Арсеньєви - це давній дворянській рід, що бере початок від Аслан-Мурзи Челібея, який у 1389 р. виїхав із Золотої Орди до московського князя Дмитра Донського. Від одного з трьох його синів на ім'я Арсеній і ведуть свій родовід Арсеньєви. Окремі представники цього роду були тісно пов'язані з нашим краєм. У XVII-XVIII ст. на Сіверщині (Обоянь, Путивль, Рильськ тощо) і Слобожанщині (Бобрик, Вільний, Кам'яне, Карпов, Ливни, Ольшанськ, Острогозьк, Суми, Усердь, Хотмизьк) вони були служилими людьми, воєводами, будували фортеці, за що російські царі надавали їм у цьому регіоні земельні маєтності.

Особливу увагу дослідників історії Сумщини привертає постать Кирила Юрійовича Арсеньєва, який керував будівництвом фортеці на Суминому городищі.

Цікавими, на наш погляд, є нижченаведені документи про діяльність К.Ю.Арсеньєва, оскільки вони стосуються не тільки біографії сумського воєводи, але й питання про дату заснування м.Суми.

З приводу датування цієї події вже тривалий час точаться суперечки в науковій і публіцистичній літературі. Це питання намагалися вирішити такі відомі дослідники, як Філарет (Гумілевський)¹, Д.Багалій², П.Головинський³, П.Голодолинський⁴, А.Слюсарський⁵, І.Левитський⁶, В.Юркевич⁷, сучасні науковці та краєзнавці⁸. Наводяться різні дати про заснування міста - 1651, 1652, 1653, 1655 рр.

Залучення до наукового обігу маловідомих або невідомих матеріалів з цієї проблематики завжди викликає поштовх до поновлення дискусії, спонукає до нових пошуків і досліджень.

Подані нижче документи мають своєрідний характер, оскільки були зібрані та впорядковані представником родини - Василем Сергійовичем Арсеньєвим при створенні власного архіву та написанні ним родоводу⁹. Документ №1 є витягом з поколінного розпису роду дворян Арсеньєвих, документи №№2,3,5-7 - оригінальні документи (грамоти, розпорядження, повідомлення, наградні справи), документ №4 - витяг з поколінного опису окремих гілок родини Арсеньєвих.

При передачі тексту зберігаються усі мовні та стилістичні особливості документа, за винятком літери "ять", яку замінено на сучасну літеру "е", скорочення не розкриваються.

Передмова, упорядкування і коментарі *ВЛАСЕНКА В.М.*

№1

(Витяг з поколінного розпису
дворян Арсеньевих)

Колено 9.

51¹⁰ Кирилль Юрьевичь27¹¹

Дворянинъ Тульской десяти 1622 г.; Патриаршій стольникъ¹² 1629 былъ посланъ съ В.Стрешневымъ въ Великую Пермь искать золотыя руды 1633 г.; стрягчій¹³ 1636-1640 г.; посланъ съ граматой въ Тулу 1636 г.; въ 1639 г. былъ на встрече Кызыльбашскаго посла по Государеву указу; дворянинъ московскій 1640-1656 г.; въ 1642 г. посланъ съ В.Стрешневымъ на Валулку для размена Крымскихъ посланниковъ; воевода¹⁴ въ Серпуховъ 1646 г., Карпове 1649 г., откуда ему было велено идти въ сходъ къ князю Пронскому; въ Хотмыжскъ¹⁵ 1649-1651 г., откуда по Государеву указу ходилъ въ сходъ къ князю Б.А.Репнину 1649 г., где строилъ земляной городъ 1650 г.; воевода въ Усерде и Яблонове 1652 г., откуда по Государеву указу ходилъ въ сходъ къ В.Б.Шереметеву; 1652 кончилъ постройку города Сумъ; воевода въ Сумахъ 1653-1656 г. и Кадоме.

Род дворян Арсеньевых. 1389-1901 гг. / Сост. В.С.Арсеньев // Дворянское сословие Тульской губернии / Издание М.Т.Яблочкова. - Т.VI. - Тула, 1903. - С.8-9.

№2

1650 г.

**Грамата Хотмыжскому воеводе Кириллу Юрьевичу Арсеньеву №51
о построении въ Хотмыжске земляного города съ башнями.**

Апреля въ 15-й день писалъ еси къ Намъ: по Нашему указу велено на Хотмыжскомъ нынешняго лета сделати городъ земляной, а башни деревянныя, а на башенное дело велело уготовить лесъ дубовый, до пашенныя поры: и ты по Нашему указу и по отписке изъ Белогорода стольника и воеводы князя Ивана Пронскаго, Хотмышаны всякихъ чиновъ людьми на городовое дело и на башни велель лесу дубоваго шесть тысячъ бревенъ мерою полчетверти сажени¹⁶, въ толщину, въ тонкомъ конце пти вершковъ¹⁷, и въ томъ лесу на Хотмыжскомъ остроге и башни со всеми крепостями мочно устроить, а будетъ на Хотмыжскомъ делати земляной городъ по старой осьши, что нынъ стоитъ острогъ, и той осьши по мере около острогу чтыреста сажень и съ башнями, а по земляному городу будетъ две башни проезжя съ вороты, да восемь башень глухихъ, а промежь башень, по мере будетъ по сороку сажень, и Намъ бы о томъ велель указъ учинить. И какъ къ тебе ся Наша грамата придетъ, и ты бь съ Хотмыжскими служилыми и съ Жилецкими всякихъ чиновъ людьми помысля сделаль на Хотмыжскомъ земляной городъ съ облами, а башни устроилъ деревянныя за городомъ, близко землянаго валу, а входъ въ башни учинить съ земляного города сверху, чтобъ по земляному валу, опричь воротъ никакова полова места не было. А

будеть за большою какою ну́жею, или для утесненія земляного дела сделать не мочно, и ты бѣ въ Хотмыжскомъ устроилъ острогъ деревянный съ таранами¹⁸ и съ облами¹⁹, а башни рубленныя и бои по острогу, и по острогу и по башнямъ верхніе и поземные учинилъ и катки по острогу велелъ покласть, и ровъ около острогу велелъ выкопать, и всякими крепостьми острогъ укрепить, какъ въ приходъ воинскихъ людей и въ осадное время быти безстрашно и надежно. А делалъ бы острогъ и всякой крепости Хотмышаны всякихъ чиновъ людьми, межъ пашеннаго время, чтобъ острогъ со всякими крепостьми устроить, а Хотмышаномъ бы башенъ не отбыть, а башни по острогу устроить не частые. А какъ на Хотмыжскомъ остроге со всеми крепостьми устроишь, и какимъ образцомъ, и каковы тотъ острогъ и башни въ выпину, и каковы башни мерою, и сколько межъ башенъ острожныя стены, и на колькихъ саженьяхъ около острогу рву выкопають, и каковы тотъ ровъ въ глубину и въ ширину и ты бѣ то все велелъ написать въ книги подлинно, да о томъ къ Намъ отписать. я те книги прислалъ къ Москвѣ въ Разрядъ²⁰, а другія таковы жъ книги держалъ на Хотмыжскомъ въ приказной²¹ избе за своею жъ рукою.

Род дворян Арсеньевых. 1389-1901 гг. / Сост. В.С.Арсеньев // Дворянское сословие Тульской губернии / Издание М.Т.Яблочкова. - Т. VI. - Тула, 1903. - С.20-21.

№3

1653 г.

Грамата Усердскому Воеводе Кирилле Юрьевичу Арсеньеву №51 объ оставленіи усердскихъ стрельцовъ²² и казаковъ, по прежнему въ казачьей службѣ.

Въ прошломъ въ 160 (1652) году, въ разныхъ месяцехъ и числахъ, писали къ Намъ въ Стрелецкой Приказъ изъ крайныхъ городовъ Стрелецкіе и Казачьи Головы, что многіе стрельцы и казаки, покиня Стрелецкія и Казачьи службы, сбежали и верстались въ иныхъ городехъ въ дети Боярскія и въ станичники, и въ пушкари, и отъ того Стрелецкія и Казачьи службы пустеють. И нынѣ по Нашему указу беглыхъ стрельцовъ и казаковъ въ дсти Боярскія, и въ станичники, и въ пушкари верстать не велено; а которые стрельцы и казаки на Усерде²³ поверстались въ дети Боярскія и въ станичники, и въ пушкари, и техъ стрельцовъ изъ детей Боярскихъ велено отставить, и приверстать въ стрелецкіе и въ казачьи службы по прежнему. И какъ къ тебе ся Наша грамата придетъ, а которые усердскіе стрельцы и казаки поверстались на Усердѣ въ дсти Боярскія, и въ станичники, и въ пушкари, и ты бѣ техъ стрельцовъ и казаковъ изъ детей Боярскихъ, я изъ станичниковъ, и изъ пушкарей отставилъ, и велелъ имъ быть въ Стрелецкой и въ Казачьей службѣ по прежнему; а кого имяны стрельцовъ и казаковъ изъ детей Боярскихъ, и изъ станичниковъ, и изъ пушкарей отставишь, и велишь быть въ Стрелецкой и въ Казачьей службѣ и ты бѣ о томъ къ намъ отписать, в имена ихъ прислалъ.

Род дворян Арсеньевых. 1389-1901 гг. / Сост. В.С.Арсеньев // Дворянское сословие Тульской губернии / Издание М.Т.Яблочкова. - Т. VI. - Тула, 1903. - С.21-22.

№4

Колено Макарья Тимофеевича.

А у Макарья было четыре сына: **Федоръ** Макарьевичъ при Государе Царе Иване Васильевиче убитъ подъ Кесью, да **Степанъ** Макарьевичъ, да **Моисей** Макарьевичъ, прозвище Нехорошій, да **Григорій** Макарьевичъ бездетень.

А у перваго Макарьева сына у Федора Макарьевича три сына: **Степанъ** Федоровичъ, **Юрья** Федоровичъ да **Федоръ** Федоровичъ.

И Юрья сидель на Москве въ осаде въ приходе Польскихъ людей при царе Василье Ивановиче, и за ту службу дана ему Государя Царя и Великаго Князя Михаила Федоровича всея Россіи жалованная грамота за красною впалою печатью, и та грамага ныне у сына его Перфилья.

У Федоровыхъ детей Макарьевича у Степана Федоровича четыре сына: **Осипъ** Степановичъ, **Григорій** Степановичъ бездетень, **Леонтіій** бездетень, **Аггей** бездетень. И Осипъ былъ при Государе Царе и Великомъ Князе Михайле Федоровиче всея Россіи въ 148 (1640) году во Мценскъ воеводою, да онъ же былъ въ 159 (1651) году въ новомъ городе Обоянскомъ воеводою-жъ и велено ему въ Обояни идти въ сходъ собрався съ ратными людьми къ боярину и воеводе ко Князю Борису Александровичу Репнину, и велено про то въ Разрядъ; а наказныя и указныя государевы грамоты у сына его Матвея.

А у Юрья Федоровича пять сыновъ: **Иванъ** и **Кирилла** бездетны, да **Федоръ**, да **Андрей** бездетень, да **Перфильй**.

И Кирилла Юрьевичъ былъ въ 154 (1646) году воеводою въ Серпухове, да въ 157 (1649) году былъ въ Хотьмыжскомъ воеводою-жъ. И съ Хотьмыжскаго ходилъ по указу Великаго Государя въ сходъ съ ратными людьми къ стольнику и воеводе ко князю Ивану Петровичу Пронскому, да съ Хотьмыжскаго-жъ ходилъ въ сходъ съ ратными людьми къ боярину ко князю Борису Александровичу Репнину, да во 160 (1652) году онъ же былъ на Кальміусской сакме²⁴ въ новомъ городе Усерде воеводою и съ Усерда ходилъ въ сходъ по указу Великаго Государя Царя и Великаго Князя Алексея Михайловича всея Великія и Малыя и Белья Россіи Самодержца съ ратными людьми къ боярину Василью Борисовичу Шереметеву, да онъ же былъ въ Сумамъ воеводою во 164 (1656) году, да онъ же, Кирилла, былъ въ Кадоме воеводою, и про то про все ведомо въ Разряде...

Род дворян Арсеньевых. 1389-1901 гг. / Сост. В С Арсеньев // Дворянское сословие Тульской губернии / Издание М.Т.Яблочкова. - Т.VI. - Тула, 1903. - С.42-43.

№5

1652 г.

О прибавке оклада Кириллу Юрьевичу Арсеньеву №51.

Белгород. сл. слб. № 272, л. 49.

Кирило Юрьевъ сынъ Арсеньевъ въ прошломъ во 157 и во 158 и во 159 году былъ въ Хотьмыжскомъ поставилъ острогъ новый въ дубовомъ лесу и по

остроу десять башень съ обламы и съ лестницы и со всякими острожными крепостми устроилъ по мере подъ башнями и подъ стенами 403 сажени да въ городе жь устроилъ приказную избу да за рекою за Ворскломъ съ Крымскія стороны отъ мельничныя плотины отъ татарскаго приходу сделалъ надолобъ²⁵ двойныхъ съ наметы 200 сажень, да черезъ реку Ворсколь сделалъ мостъ на 200 саженьяхъ да около дву стоялыхъ острожковъ выкопалъ ровъ да для береженья отъ приходу воинскихъ людей сделалъ тарасовъ на 200 саженьяхъ и землею насыпалъ да засекъ засечено на 200 саженьяхъ.

Да Кирило жь Арсеньевъ въ Хотмышскомъ уезде въ разныхъ станехъ устроилъ детей боярскихъ и станичниковъ поместными землями и всякими угоды 100 человекъ да съ судныхъ дель собралъ пошлинныхъ денегъ 100 рублевъ и те деньги отдать на Москве въ Разряде.

И за ту службу Кирилу Арсеньеву государева жалованья учинено придачи къ прежнему его окладу къ 450 четямъ** 150 чети, денегъ къ 16 рублемъ 30 рублевъ.

Род дворян Арсеньевых. 1389-1901 гг. / Сост. В.С.Арсеньев // Дворянское сословие Тульской губернии / Издание М.Т.Яблочкова. - Т. VI. - Тула, 1903. - С.86-87.

№6

1656 г.

О посылке Кирилла Юрьевича Арсеньева №51 въ Сумино городище.

Белгород. ст. стб. № 894. л. 186.

Отъ Царя и Великаго Князя Алексея Михайловича Всея Великія и Малыя и Белья Россіи Самодержца боярину нашему князю Григорью Семеновичу Куракину съ товарищи. По нашему указу Кирилу Юрьеву сыну Арсеньеву велено отъ татарскія украины на Сумине городище городъ вновь устроить и въ томъ городе быть до нашего указу и для того дела Кирило Арсеньевъ съ нашия службы отпущень къ Москве.

И какъ Кирило Арсеньевъ къ Москве приедетъ и вы бѣ Кирилу Арсеньеву объ отпуске на Сумине городище учинили по нашему указу, а нашъ наказъ велели ему изъ Разряду дать и служилымъ людемъ изъ городовъ, изъ которыхъ пригожь велели съ нимъ въ Сумине быть, и на ряду и цущечныхъ запасовъ въ Сумино велели съ нимъ отпустить противъ Ивана Ржевскаго, а Ивану Ржевскому по нашему указу въ Сумине городище быть велено, да о томъ къ намъ отписали съ иными нашими делы.

Писанъ на нашемъ стану лета 7164 іюля въ 1 день.

Род дворян Арсеньевых. 1389-1901 гг. / Сост. В.С.Арсеньев // Дворянское сословие Тульской губернии / Издание М.Т.Яблочкова. - Т. VI. - Тула, 1903. - С.87.

№7

1651 г.

Белгород. стб. №852, л.60-72.

Наградное дело Кирила Юрьевича Арсеньева

(№ 51)

Царю, Государю и Великому Князю Алексею Михайловичу всеа Русіи бьетъ челомъ холопъ твой Кирилка Арсеньевъ. По твоему Государеву, Цареву и Великаго Князя Алексея Михайловича всеа Русіи указу и по твоимъ государевымъ грамотамъ изъ Разряду и изъ Пушкарскаго Приказу и по отпискамъ твоего государева боярина и воеводы князя Бориса Александровича Репнина велено мне холопу твоему въ Хотмышскомъ сделать острогъ новый и стоялые острожки укрепить; и по твоему Государеву указу я холопъ твой въ Хотмышскомъ острогъ и башни и обламы передъ прежнимъ съ прибавкою новой весь сделалъ и укрепилъ накрепко и стоялыи острожки и засеки и тарасы и надолобы за рекою Ворскломъ и мостъ черезъ реку Ворсклолъ поделалъ и съезжую избу и две тюрьмы новыя поставилъ и о томъ я, холопъ твой, обо всемъ къ тебе, Государю, подлинно писалъ въ Разрядъ и книги стройныи за своею рукою прислалъ. Милосердый Государь, Царь и Великій Князь Алексей Михайловичъ всеа Русіи, пожалуй меня холопа своего, за мою службишку своимъ государевымъ жалованьемъ поместнымъ окладомъ и деньгами какъ тебе праведному Государю Богъ известить. Царь, Государь смилуйся пожалуй.

На обороте: 159 г. іюня въ 22 день: выписать.

Съ Москвы.

Кирило Юрьевъ сынъ Арсеньевъ во 157 и во 158 и въ нынешнемъ во 159 году былъ на государеве службе на Хотмышскомъ воеводою. И выписана служба его изъ строельныхъ книгъ.

По Государеву Цареву и Великаго Князя Алексея Михайловича всеа Русіи указу поставилъ онъ на Хотмышскомъ острогъ новой во дубовомъ лесу и по острогу поставлены башни новыя съ обламы и съ лѣстницы и съ дверьми.

Острогу вышина отъ земли до обломовъ 2 саж., а обломовъ по острогу рублено въ высокихъ местахъ по 5 венцовъ, а въ низкихъ местахъ по 6 венцовъ, сверхъ обломовъ положено по 5 катковъ и верхніе и нижніе бои сделаны и кровати помещены и на кроватехъ колья и каменья накладено, да около острогу жъ изнутри рублено тарасовъ въ вышину 4 венца и землею те тарасы насыпаны.

Въ остроге жъ устроена Воскресенская башня съ проезжими ворота рублена та башня въ 4 стены, мерою по 3 саж. съ 1/2 саж. стена отъ земли вверхъ до обломовъ 42 венца, обломовъ 8 венцовъ; на башне-жъ шатеръ крытъ дубовымъ тесомъ, вверхъ шатра клетка караульная, рублена въ замокъ 12 венцевъ, крыта тесомъ же, въ башне устроены 2 ворота брусяныя

бревенчатя да 3 моста нижній да середній да верхній, на нихъ лестницы, да для боя и для пушечной стрельбы на стенах просечены окна и бойницы, у той же башни просечены 2 двери сквозь башню ходить по острогу и по кроватемъ.

Другая башня проезжая, водяныя ворота мерою по 4 саж., стена вверх до обломовъ 42 венца, обломовъ 8 венцовъ, шатеръ крытъ тесомъ, верхъ шатра срублена караульная клетка 12 венцовъ, клетка крыта тесомъ же, въ башне устроены 2 ворота, затворы у воротъ бревенчатые, брусяные и мосты и лестницы сделаны и для приступнаго времени верхніе, середніе и нижніе бои и для пушечныя стрельбы окна просечены, на башне жъ сделаны 2 двери ходить теми дверьми по острогу по стенамъ. 8 башень глухихъ мерою одна башня по 4 саж. стена, 6 башень по пол - 3 саж. стена, вверх те башни до обломовъ по 32 венца, обломовъ рублено по 8 венцовъ, шатры на башняхъ крыты тесомъ дубовымъ и мосты и лестницы въ техъ башняхъ устроены и верхніе и середніе и нижніе бои и для пушечныя стрельбы окна поделаны, да въ техъ же башняхъ сделано по двои двери ходить теми дверьми по острогу по кроватемъ.

По острожному жъ месту вместо острогу срублено тарасовъ въ дву местахъ вдоль на 11 саж., вышина техъ тарасовъ до обломовъ 4 саж., обломовъ по 5 венцовъ.

Изъ острогу-жъ для очищенія отъ приходу воинскихъ людей сделано 2 отвода, а наперель того на Хотмышскомъ въ старомъ остроге отводовъ не было.

Всего Хотмышскаго острогу подъ башнями и подъ стенами 403 сажени.

Въ остроге-жъ съ Московской стороны съ площади противъ всей стены выкопанъ ровъ, оставленъ тыномъ, а въ семъ набить частоколь.

Да противъ Хотмышскаго за рекою за Ворскломъ съ Крымскія стороны отъ рски отъ Ворскла отъ мельничныя заплотины къ реке жъ къ Ворсклу отъ татарскаго приходу устроены надолобы двойныя дубовыя съ наметы на 200 саженьяхъ. Да противъ Хотмышскаго черезъ реку Ворскль для переезду городскимъ людемъ сделанъ мостъ на 200 саженьяхъ.

Да ниже Хотмышскаго съ Крымскія стороны на белевской прости въ луке, что слыветъ Горячкино побоище, отъ реки отъ Ворскла черезъ луку къ большему лесу для береженья отъ татарскаго приходу зарублено тарасовъ вновь дубовымъ лесомъ на 200 саженьяхъ, въ вышину те тарасы сажень, а поперегъ тожъ, и землю те тарасы насыпаны. а отъ техъ тарасовъ до реки Ворскла засечено засекъ на 200 саж.

На пробойной горе въ стояломъ острожке кровати помещены и катка подкладены вновь да около того жъ острогу выкопано рву на 30 саж., въ глубину тотъ ровъ копанъ сажень съ четью, поперегъ вверхъ 2 саж., въ подшве четверть сажени.

Въ стояломъ же острожке на Раковыхъ горахъ сделаны вновь кровати помещены вновь и сверхъ острожка катки покладены и худыя места у стень покреплены да около острожка выкопанъ ровъ въ глубину сажень съ четью, въ ширину вверхъ 2 саж., въ подшве 1/4 сажени.

Въ Хотмышскомъ же устроена съезжая изба 4 саж. въ дубовомъ лесу, да противъ ее сени съ сундукомъ и съ лестницы, а подъ съезжею избою устроена тюрьма для татей²⁶ и разбойниковъ. рублена въ 2 стень, а межъ стень насыпано землю, а стень впущены въ землю сажени, а у дверей сделана решетка железная съ замкомъ да двери дубовыя съ засовомъ дубовымъ.

Къ съезжей же избе съ одной стороны приделана другая тюрма острогомъ дубовая-жь, 2 стены вдоль по 5 саж. безъ чети, третья стена 3 саж. въ вышину та тюрма 4 сажень.

Кирило-жь Арсеньевъ устроилъ въ Хотмышскомъ уезде въ разныхъ местехъ хотмышпанъ детей боярскихъ и станичниковъ поместными землями и всякими угоды 100 человекъ.

Кирило жь Арсеньевъ, будучи на Хотмышскомъ, собралъ съ судныхъ дель пошлинныхъ денегъ и привезъ къ Москве и отдалъ въ Разряде 100 рублевъ.

И Государю, Царю и Великому Цнязю Алексею Михайловичу Всея Русіи бьетъ челомъ Кирило Арсеньевъ, чтобъ Государь пожаловалъ за его службу поместною и денежною придачею, какъ Государю Богъ известить.

А поместной окладъ Кирилу Арсеньеву въ боярской книге 155 году 450 чети, денегъ изъ чети 16 рублевъ.

И выписано напримеръ которые напередъ сего были на Украине въ воеводахъ и строили новые города.

Князь Семень Князь Никитинъ сынъ Болховской въ прошлыхъ во 156 и во 157 году былъ на государеве службе на Хотмышскомъ и будучи у города худья места поделалъ и тайникъ вновь устроилъ, да по его жь посылке городное городище заняли и острогу на томъ городище поставили 18 саж., да башню, да на городномъ жь и въ Можевскомъ острожныхъ крепости делалъ и папню въ Можевскомъ распахивали, да по реке по Ворсклу отъ Карповскаго рубежа внизъ до Вольновскаго и до Литовскаго рубежа засечено засеку въ разныхъ местехъ вдоль на 23 верстахъ на 911 саженьяхъ, а поперегъ сечено на 25 и на 30 и на 35 сажень; да на голыхъ местехъ тарасами зарублено на 395 саж., а въ ширину и въ вышину те тарасы по косой сажени и землею насыпаны; и за те службы князю Семену Болховскому государева жалованья учинено придачи къ прежнему его окладу къ 650 четямъ 150 чети, денегъ къ 30 рублямъ 30 рублевъ.

Богданъ Денисьевъ сынъ Оладьинъ въ прошломъ во 155 и во 156 и во 157 году былъ на государеве службе въ Болховомъ и будучи устроилъ 2 церкви да избу приказную да воеводской дворъ; да около башень въ трехъ местехъ и по конецъ валу, въ которыхъ местехъ земля обвалилась, обрубилъ дубовыми бревнами и земляной валъ во многихъ местехъ поделанъ и для деревяннаго спуска деревянныя трубы учинилъ; да въ Болховомъ жь устроилъ дворовыми и огородными месты и землями и санными покосы и всякими угоды поповъ и всякихъ церковныхъ причетниковъ да служилыхъ людей стрельцовъ 211 чел., казаковъ 216 челов., драгуновъ 81 чел., пушкарей и затинщиковъ²⁷ 30 чел.

И Богдану Оладьину за ту службу государева жалованья учинено придачи къ прежнему его окладу къ 500 четямъ 150 чети, денегъ къ 19 рублямъ 25 рублевъ.

Федоръ Юрьевъ сынъ Арсеньевъ въ прошлыхъ во 156 и во 157 и во 158 году былъ на государеве службе на Вольномъ²⁸ и устроилъ острогъ новой, а по острогу устроилъ 8 башень, по мере подъ башнями и подъ стенами 298 саж. Да Федоръ же сверхъ росписнаго списка примерилъ хлебныхъ запасовъ 52 чети ржи, 52 чети овса, да по реке по Ворскле засечено засеку въ 2 местехъ вдоль на 2 верстахъ, поперегъ на 40 и на 50 саженьяхъ; да по его жь велению

въ городномъ остроге служилые люди распахали пашни вновь 25 десятинь и посеяли четь проса, да 3 чети гречи, да 4 чети ржи, а умолочено тово хлеба 34 чети съ S осминою проса, 190 чети с S осминою гречи, 90 чети ржи и устроень тотъ хлебъ на Вольномъ в житницы. Да при Федоре жъ собрано на Вольномъ денежныхъ всякихъ доходовъ 202 рубля 5 алтынъ 5 денегъ и прислалъ техъ денегъ къ Москве въ Разрядъ 130 рублей, а на Вольномъ оставлено 37 рублей, да на Вольномъ же на всякіе расходы выпшло 84 рубли 27 алтынъ; да на Вольномъ же на реке на Ворскле устроилъ мельницу вновь, да на мельнице жъ устроилъ 5 ступъ: 4 толчеи, въ 5-й сукна трутъ; да по его жъ посылке вольновскіе служилые люди съ государевы земли Литовскихъ людей съ пасекъ сослали въ Литовскую сторону, да онъ же устроилъ въ Вольновскомъ уезде детей боярскихъ дворами и огородами и землею и санными покосы и всякими угоды въ 3 деревняхъ 56 челов., да онъ же устроилъ вольновскихъ стрельцовъ и казаковъ вместо государева жалованья денежнаго и хлебнаго жалованья землями и санными покосы и всякими угоды 529 человекъ.

И Федору Арсеньеву за ту службу государева жалованья учинено придачи къ прежнему его окладу къ 700 чегямъ 150 чети денегъ къ 40 рублямъ 30 рублей.

160 года сентября 12 дня Государь пожаловалъ велель ему придати къ прежнему его окладу къ 450 четь 150 четь денегъ къ прежнимъ въ 16 руб. 30 руб. и о томъ послать память въ четь.

Иванъ Микитинъ сынъ Колтовской въ прошлыхъ во 157 и во 158 году былъ на государеве службе въ Обоянскомъ и устроилъ городъ рубленой со всеми крепостями, а въ городе устроилъ соборную церковь.

И Ивану Колтовскому за ту службу и за городовое дело государева жалованья учинено придачи къ прежнему его окладу къ 700 чегямъ 200 чети, денегъ къ 45 рублямъ 40 рублей.

Лета 7160 г. сентября въ 14 день. По Государеву Цареву и Великаго Князя Алексея Михайловича всея Русіи указу память окольникову князю Ивану Ивановичу Ромодановскому да дьяку Ивану Тимашеву, въ нынешнемъ во 160 году сентября въ 12 день Государь Царь и Великій Князь Алексей Михайловичъ всеа Русіи пожаловалъ Кирила Юрьева сына Арсеньева за службу, что онъ въ прошлыхъ во 157 и во 158 и во 159 году былъ на государеве службе на Хотмышскомъ и острогъ со всеми крепостями устроилъ новой и стоялые острожки поделалъ и инья крепости для береженья отъ приходу воинскихъ людей учинилъ, велель ему своего государева жалованья учинить денежные придачи къ прежнему его окладу тридцать рублей.

И по Государеву Цареву и Великаго Князя Алексея Михайловича всея Русіи указу окольникову князю Ивану Ивановичу Ромодановскому да дьяку Ивану Тимашеву государево жалованье денежную придачу Кирилу Арсеньеву къ прежнему его окладу въ Володимерской чети²⁹ въ книгахъ велеть справить по сему государеву указу.

Род дворян Арсеньевых. 1389-1901 гг. / Сост. В.С.Арсеньев // Дворянское сословие Тульской губернии / Издание М.Т.Яблочкова. - Т. VI. - Тула, 1903. - С.114-120.

- ¹Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд.3. - М., 1857.
- ²Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. - М., 1887; *Он же*. Історія Слобідської України. - Х., 1918 (1990).
- ³Головинский П. Слободские казачьи полки. - СПб., 1865.
- ⁴Голодолинский П. История 3-го драгунского Сумского полка. В 3-х ч. - М., 1902.
- ⁵Слюсарський А. Слобідська Україна. - Х., 1954; *Він же*. Соціально-економічне розв'язання Слобожанщини. - Х., 1964.
- ⁶Левитский И. Историческое прошлое г. Сум, Харьковской губернии // Труды XIII Археологического съезда. - Т. II. - М., 1907.
- ⁷Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницьким. - К., 1932.
- ⁸Сапухін П. Походження назви міста Суми // Ленінська правда. - 1956. - 9 вересня. - С.4; Хроленко В. Пам'ятай ім'я своє. Так коли ж були засновані Суми? // Білопільщина. - 2000. - 23 серпня. - С.3; Корогод Б.Л., Корогод Г.І. Нарис історії Сумщини. Вип. 2. Від середини XVII ст. до кінця XVIII ст. - Суми, 2000; Сапухіна Л. Знову про час заснування Сум // Суми і сумчани. - 2001. - 14 червня. - С.8 та інші.
- ⁹Род дворян Арсеньевых. 1389-1901 гг. / Сост. В.С.Арсеньев // Дворянское сословие Тульской губернии. - Т. VI. - Тула, 1903.
- ¹⁰Порядковий номер у поколінному розписі.
- ¹¹Номер батька у поколінному розписі.
- ¹²Стольник - особа, яка обслуговувала за столом царя (патріарха) і виконувала його різноманітні доручення. У переліку чинів стольник згадувався між думними дяками і стряпчими.
- ¹³Стряпчий - посада і звання вище стольника (носили за царем, а в церкві тримали царську "стряпню" - скіпетр, шапку, хустку).
- ¹⁴Воевода - представник царського уряду на місцях. Зосереджував у своїх руках військову й адміністративну владу. Головний обов'язок - військова оборона від нападів татар, будівництво і догляд за фортецею, нагляд за служилими людьми.
- ¹⁵Хотмизьк - місто-фортеця на трасі Белгородської оборонної лінії, нині село Грайворонського р-ну Белгородської обл. Росії.
- ¹⁶Сажень - російська міра довжини, що дорівнює 2,1336 м.
- ¹⁷Вершок - російська міра довжини, що дорівнює 4,45 см.
- ¹⁸Тарани - дерев'яні виступи на фортеці для нанесення ударів по нападаючим ворогам.
- ¹⁹Виступаючі продовгуваті архітектурно-пластичні деталі фортеці, що слугували для оборони і різнилися за профілем (прямолінійні і криволінійні).
- ²⁰Розряд (разряд), Розрядний приказ - центральна державна установа в Росії у XVI - на початку XVIII ст. Опікувався служилими людьми, військовим управлінням, південними районами держави, земельним і грошовим утриманням дворян.
- ²¹Прикази - місцеві органи управління в Росії у XVI-XVII ст.
- ²²Стрільці - служили люди в Росії у XVI - на початку XVIII ст. Склали основу постійного війська. Спочатку набиралися з вільних селян і міщан, згодом їхня служба стала пожиттєвою і спадковою. Стрілецьке військо було скасовано Петром I.
- ²³Усердь - місто-фортеця, майбутнє сотенне містечко Острогозького слобідського полку, нині територія Воронежської обл. Росії.
- ²⁴Сакма (походить з тюркської) - назва кінних степових шляхів на південному кордоні Московської держави XVI-XVII ст.
- ²⁵Надолоби (надолби) - захисні загородження з кількох рядів дерев'яних колод, балок, заритих у ґрунт з нахилом у бік противника і виступаючих над поверхнею землі.
- ²⁶Тать - злочинець, який скоїв крадіжку чи пограбування.
- ²⁷Затинщик (затинник) - служитель при затинних пищалях, фортечних гарматах.
- ²⁸Вільний - тогочасне місто-фортеця на трасі Белгородської оборонної лінії, засноване 1640 р. Нині село Вільне Великописарівського р-ну Сумської обл.
- ²⁹Четі (чверті) - 1) центральні державні установи у Московській державі XVI-XVII ст., що опікувалися фінансами окремих територій держави й адміністративно-судовими справами щодо тяглових людей. Збирали з податного населення чверть доходів, з яких виплачували вищим рангам служилих людей річне "жалованье"; 2) російська міра об'єму сипучих тіл = 2 осьминам = 209,9 л.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

**МАТЕРІАЛИ ПОВІТОВИХ СУДІВ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ)**

Населення Російської імперії XVIII-XIX ст. виконувало цілий ряд повинностей на користь держави. Однією з найтяжчих серед них була рекрутська. Введена вона була в 1699 р. Петром I, але офіційно закріплена лише в 1705 р. На першому етапі свого існування рекрутській повинності підлягали всі верстви та стани населення, термін служби був пожиттєвий, обсяг повинності визначався окремо перед кожним набором (як правило - 1 з 500 душ). Але в подальшому ці положення змінювалися: деякі класи звільнялися від цієї повинності, термін служби змінювався з пожиттєвого на 25-річний (пізніше 20- та 15-річний). Але всі ці зміни не робили рекрутчину менш тяжкою. Кожен рекрутський набір був фактично трагедією для тих сімей, у яких забирали чоловіка в армію. Це завжди була людина в повному розквіті сил (молода і здорова), яка могла годувати свою сім'ю. І той факт, що в сім'ї могло бути декілька здорових чоловіків, здатних її утримувати, не робить моральну сторону рекрутчини більш позитивною. Така ситуація поглиб.повалася в тих випадках, коли рекрутську повинність виконували поміщицькі селяни (кріпаки). Хоча й існувала чітка схема, хто саме з закріпачених селян повинен віддаватися в рекрути, але фактично ця схема не діяла - остаточно кандидатуру рекрута визначав поміщик.

У Державному архіві Сумської області зберігаються матеріали Путивльського повітового суду про рекрутський набір 1780 р. Дані матеріали цінні тим, що вони розкривають механізм набору рекрутів з поміщицьких селян повіту, висвітлюють ставлення до нього власників селян і повні списки поміщиків Путивльського повіту, які мали кріпосних селян. Отже, ці матеріали є важливим джерелом з вивчення життя окремих станів Путивльського повіту кінця XVIII ст. та рекрутчини зокрема.

Серед документів по рекрутському набору 1780 р. зустрічасмо друкований указ Катерини II, розісланий по всій імперії, де сказано, що *"Именным Ея Императорского Величества указом данным Сенату 3 числа сего Сентября повелено: для укомплектования войск Ея Императорского Величества во всем на точном основании указа, данного Ея Величеством 19 сентября 1776 года, собрать со всего Государства с пяти сот душ одного рекрута, и начать оный набор с будущего Ноября 1 числа ныне текущего года..."*¹.

Основними функціями повітового суду були:

- 1) вирішення кримінальних та цивільних справ осіб всіх станів, крім купців та міщан, виключаючи справи, що склали предмет компетенції особливих судових місць та установ, або суда другого ступеня (інстанції);
- 2) укладання кріпосних актів у межах та за правилами, що були викладені у Зводі Цивільних Законів;

3) утримання та збереження межових планів та книг;

4) розпорядження про введення у володіння нерухомими маєтностями, які знаходилися у повіті у спадок, за купчими, закладними, дарчими записами та іншими актами.

Повітові суди не займалися проведенням рекрутських наборів безпосередньо, але вони отримували інформацію про них від предводителів повітового дворянства, городничих тощо, збирали необхідні відомості для проведення набору та виконували інші другорядні функції. До повітових судів надходили скарги від поміщиків, незадоволених проведенням набору. Самі суди теж надсилали певні розпорядження до нижніх земських судів та інших інстанцій. З матеріалів справи можна зробити висновок, що повітові суди були своєрідним посередником у проведенні рекрутських наборів.

Так, Путивльський дворянський предводитель, секунд-майор Лодигін 5 жовтня 1780 р. повідомив, що в силу указу Катерини II про набір рекрутів з 500 душ одного йому *“велено немало не мешкав, но того самого времени дать уездному суду о сем знать, чтоб оной суд от себе дал предписание нижнему земскому суду а оной поставщикам в натуре рекрут дабы оне с годными в службу рекрутами явились неотменно на положенной срок в Курск...”*². При цьому передбачалося взяти з поміщиків розписки, якими вони зобов'язувалися вчасно виконати це розпорядження.

Крім поміщиків, які ставили від себе рекрутів натурою, існувала категорія поміщиків-жеребщиків. Для них визначалося шляхом жеребкування, хто саме з них буде ставити рекрута в цьому році. В згаданому повідомленні Лодигіна вказувалося, що за розпорядженням *“Курскаго наместничества из отделенного от казенной палаты для набора рекрут присутствия”* жеребщики повинні були з'явитися в Путивль для жеребкування 25 жовтня. Тут же на городничого м.Путивль покладалося забезпечення необхідної кількості нарочних для оповіщення всіх дворян про умови цього набору³.

Лодигін отримав вказівку повідомити намісницьке правління про початок набору, про поміщиків та кількість у них кріпосних селян, а кожні сім днів повідомляти про його хід та кількість осіб, які вже поступили в рекрути.

Як зазначалося вище, офіційно рекрутський набір розпочинався 1 листопада відповідно до *“Генерального рекрутского учреждения”* 1766 р. та указів 1770 і 1771 рр. Перед цим треба було зібрати відомості про кількість селян у володіннях повітових поміщиків, що було доручено губернським провінціальним та городовим канцеляріям. Потім отримана інформація передавалася повітовому предводителю дворянства, щоб він визначив, кому з поміщиків треба поставляти рекрутів натурою, а кому - шляхом жеребкування. Йому також доручалося передати цю інформацію за місяць до набору в губернське місто (в даному випадку - Курськ). Під час проведення самого набору від предводителів дворянства вимагалася особиста присутність *“для нужных выравок”*⁴.

Поміщики, визначені для участі в жеребкуванні, повинні були прибути на нього вже з кандидатом у рекрути. Це потрібно було для того, щоб той, кому доведеться ставити рекрута, зайвий раз не їхав за своїм селянином. Інші ж могли повернутися додому зі своїми кріпосними людьми. Після

визначення, кому з поміщиків треба віддавати свого кріпосного, на нижній земський суд покладалася функція відразу відправляти їх з майбутніми рекрутами з Путивля в Курськ. Якщо хтось з'являвся без рекрута, йому погрожували штрафом⁵.

З усіх інших поміщиків замість рекрутів збирали так звані складочні гроші на утримання війська, оскільки вони теж повинні були зробити свій внесок у рекрутський набір. Збір цих грошей покладалася на обраних з числа дворян комісарів, яким предводителі дворянства видавали спеціальні приходні та розходні книги, завірені печаткою казенної палати. В них фіксувалася сума коштів, сплачених тим чи іншим поміщиком, яка залежала від кількості людей, які знаходилися в його власності⁶.

Особисто незалежна категорія селян-одnodворців теж повинна була приймати участь у жеребкуванні. Ті з них, кому випало йти в солдати, відправлялися в Курськ у супроводі сільського старости.

Адміністративно-судова система кінця XVIII ст. мала цілу низку проблем і недоліків. Путивльський повітовий суд дав розпорядження нижньому земському суду сповістити всіх власників селян, щоб вони з'явилися 25 жовтня для жеребкування. Путивльський нижній земський суд виконав цю вказівку, що підтверджує його рапорт про сповіщення поміщиків *“чтобы те явились на метание жребия под подписки”*⁷.

Але сталося так, що жоден з них 25 жовтня не з'явився. Причина цього невідома, але навряд чи всі поміщики вирішили висловити протест владі й не брати участі в рекрутському наборі. Більш ймовірним уявляється те, що нижнім земським судом були неякісно виконані його функції: поміщики не були сповіщені взагалі, а якщо й були, то лише частково.

Таким чином, набір рекрутів у Путивльському повіті вчасно не відбувся. Це видно з інструкції повітового судді Василя Воциніна представнику Путивльської штатної команди Федору Масленікову від 3 листопада 1780 р. Тут зазначалося, що, хоча всі дворяни повіту були попереджені про їхній обов'язок брати участь у рекрутському наборі, ніхто з них в Путивль не з'явився *“нетолько на положенный срок но и поныне...почему и в метании жеребьеве зделалась большая остановка”*. Далі Масленікову наказувалося терміново сповістити всіх дворян повіту, щоб вони *“взяв с собою прежних наборов квитанции и годных в службу рекрут с отдатчики явились и либо прислали от себя поверенных в Путивльский уездный суд непременно сего ноября к 6-му числу в чем брать от них подписки”*. Пропонувалося попередити поміщиків, що в разі їхньої неявки на них буде донесено в Курське присутствіє по набору рекрутів, а також *“яко на нерадивых представлено будет главной команде”*. Ті з власників, які вже ставили рекрутів у минулому році, повинні бути присутніми на жеребкуванні (без участі в ньому) або прислати від себе повірених⁸.

Після інструкції повітового судді та ряду інших розпоряджень великого пожвавлення у проведенні рекрутського набору не відбулося. Оповіщати поміщиків та брати з них підписки нижній земський суд продовжував ще на початку грудня 1780 р. Це підтверджує навіть рапорт, надісланий з нижнього земського суду до повітового і підписаний дворянським засідателем підпоручиком Ігнатієм Сагоревим. В документі зазначалося: *“Во исполнение*

полученного сего декабря 9-го числа из оногo уездного суда указа значущимся в том указе дворянам чрез посланного от сего суда заседателя Петра Новикова дабы они в уездном суде к метанию жеребьев сего декабря к 12 числу явились взятые с наличных помещиков подписки в арсенале посылаются при сем а помещика Григорья Львова в доме не найдено о коем люди его объяснили. Что Львов с женою где находится о том они неизвесны. Зачем с него Львова подписки не взято о чем чрез сие Путивльскому уездному суду нижний земский суд репортует"⁹. Згадані в наведеному документі підписки нижній земський суд також передавав повітовому суду. Часто вони писалися не самими поміщиками, а їхніми служителями від імені перших.

В одній з підписок, надісланих до Путивльського повітового суду, говорилося: *"Мы нижеподписавшиеся Путивльские помещики по силе Путивльского уездного суда указа дали сию подписку в том что понынешнему что с пяти сот рекрутскому набору для метания жеребьев кому подлежит рекрута ставит сего 1780 году декабря к 12 числу в Путивльском уездном суде без всяких отговорок явитца должны в чем и подписываемся к сей подписке указ слышали декабря 10 дня и в том подписались дому прапорщицы Матрены Петровны Марчихиной служитель ее Егорей Григорьев..."*¹⁰. Далі текст підписувався служителями інших поміщиків або самими поміщиками.

Відомо, що на 18 грудня практично всі поміщики з рекрутами були вже відіслані до Курська. Це підтверджує у своєму донесенні до Путивльського повітового суду путивльський городничий секунд-майор Мілкович. В донесенні зазначено, що тільки поміщик майор Федір Бурий не був відправлений до Курська, тому що *"у майора Бурого по свидетельству - годных в рекруты из крестьян никого не оказалось, о чем и в уездный суд от того земского суда рапортовано"*¹¹. Існують навіть реєстри селян цього поміщика з відмітками про їхні хвороби тощо. З непоставкою майором Бурим рекрута пов'язані непорозуміння, що виникли між деякими поміщиками.

Так, до Путивльського повітового суду був надісланий рапорт Путивльського земського ісправника секунд-майора Степана Сагорєва, де він підтверджував, що 16 грудня отримав указ від повітового суду про повторну перевірку людей, які перебували у володінні поміщика майора Бурого. Перша була проведена засідателем нижнього земського суду поручиком Шечковим і повністю підтвердила відсутність придатних у рекрути людей. Далі в документі секунд-майор розповідав про те, що він особисто, виконуючи свій обов'язок, прибув до майора Бурого з наказом поставити рекрута, як того вимагають правила (за результатами жеребкування). На це Бурий відповів, що ставити йому немає кого, тому що частина людей померла, а частина розбіглася¹².

Після такої відповіді секунд-майор Сагорєв зібрав *"сторонних людей"* (свідків), опитав їх про дворових людей Бурого і на основі сказаного склав про них власний реєстр. Окрім Бурого та свідків був опитаний і поручик Шечков.

В результаті опитування виявилось, що *"по доношениям капитана Воропанова и протчих: Иван, Федор и Афанасий Арефьевы дети Ивановы"*

притом моем пересвидетельствовании нашлись живыми :/ толко оных на лицо как в доме ево так в селе Облеглях и в лежащих в близости онога села селениях по обыску несъскалось :/ А взятой мною [...] на лицо дворовый ево человек Арфе́й Иванов он не объявил :/ что ис тех ево детей Федор в Лебединской округе в деревни Буровки находитца прикащиком :/ а Иван пред моим приездом поехал с сыном реченаго майора Бурого в помянутую деревню Буровку :/ Афанасей и Симон Васильев сын Кулемзин укрывающца от рекрутства а где неизвесно :/ из сего и замечающца ево Бурого в непоставке рекрута упорство и неповиновение :/ Карп же Губарев хотя в самое мое прибытие и сыскан был :/ но по усмотрению моему оной не болел росту имеет как два аришина с вершиком :/ и по осмотру вдруг выскочил из горницы ево Бурого бежал :/ хотя к поимке и послан был того ж села Облеглей десятской Рубенин толко за ночным временем ево сыскать он :/ а равно ж и посланные после того тогож села сотской Федорцов з десятскими по возвращению их из деревни Свинарки, кои для обыску ж объявленных Ивановых да того осмотра посланы были :/ нигде сыскать не могли :/ о протчих же то есть Гавриле Тимонине Иване Патапове Матвее и Федоре Кулемзиных в объявленном регистре где состоят значущца по отметке :/ за вышепрописанными ж и в помянутом регистре обстоятельств :/ ко взятю и содержанию под караулом кроме одного объявленного Арфе́я Иванова, который при сем и представляющца, никого из мужеска полу я ненашел...". Тих, хто переховувався від представників влади, розпукували сотські та десятські. Справи знайдених людей поміщика Бурого передавалися в нижній земський суд¹³.

Сам майор Бурий писав до Путивльського повітового суду 18 грудня, посилаючись на свідчення вже згаданого засідателя Путивльського нижнього земського суду Олексія Шечкова, що ніби той підтвердив, що частина людей (називалися імена) втекла, про що "сторонние люди" і свідчили земському ісправнику Сагорову. Причому частина втекла ще до приїзду з перевіркою Шечкова. Частина людей, вказував Бурий, померла¹⁴.

Але вже наступного дня (19 грудня) був складений реєстр дворових людей поміщика Бурого за підписом Сагорева, який додавався до рапорта, згаданого вище. В ньому була вказана кількість душ (з вказанням імен) і їхнє місцезнаходження. В кінці списку називалися всі опитані свідки і вказувалося село, де вони мешкали¹⁵.

Чим саме закінчилася справа, пов'язана з поміщиком Бурим, з матеріалів суду достовірно не відомо, але існує рішення Путивльського повітового суду (його суть наводиться нижче), згідно якого, ймовірно, йому довелося ставити рекрута. Це був конфлікт між поміщиком і законом. Існували такі ж поміщики, які були незадоволені поведінкою Бурого. Таке невдоволення, як правило, було пов'язане з тим, що за відсутності рекрута від Бурого виникала загроза віддачі в солдати селянина від іншого поміщика. Це, звичайно, приводило до конфлікту вже між поміщиками.

Такий факт відомий і в даній справі. 12 грудня 1780 р. сільський засідатель Путивльського нижнього земського суду Новіков надіслав дворянину Сисою Воропанову повідомлення, щоб останній з'явився в повітовий суд для повторного жеребкування.

Причому вже завідомо було ясно, що саме Воропанов і буде ставити рекрута. Справа в тому, що жеребкування проводилося серед тих поміщиків, кількість кріпосних у яких перевищувала 20 осіб. Таких власників розподіляли на групи по 3-6, а іноді 10 чоловік. Як правило, сумарно у власності всіх поміщиків кожної групи нараховувалося трохи більше 300 кріпосних - звідси і кількість їх у групі. Потім визначали, хто з представників тієї чи іншої групи ставить рекрута.

У групі Сисоя Воропанова знаходилися шість поміщиків: сам С.Воропанов (з 57 кріпосними), вищезгаданий Ф.Бурій (53 кріпосних), П.Лодигін (53 кріпосних), К.Львов (57 кріпосних), М.Марчихіна (49 кріпосних) і співвласники С. та О.Лодигіни (53 кріпосних). З цих шести власників Ф.Бурій ухилився від поставки рекрута, П.Лодигін вже ставив у 1779 р. (за жеребом повинен ставити після Бурого), поручик К.Львов за період з 1768 по 1779 р. поставив 6 чоловік (повинен ставити за П.Лодигінін). З цієї причини названі люди не ставили рекрута в 1780 р. За названими поміщиками по спеціально складеному путивльським предводителем дворянства списку йшов С.Воропанов, який хоча й ставив чоловіка в 1778 р., але за жеребом повинен був ставити за Львовим. Таким чином, як зазначалося вище, і в 1780 р. йому треба було ставити людину в рекрути.

За списком після Воропанова була поміщиця М.Марчихіна, яка ставила рекрута у 1778 р. А далі йшли поміщики С. і О.Лодигіни, які були власниками кріпосних і в інших повітах, і за результатом жеребкування в Рильському повіті вони ставили рекрута там¹⁶.

Несправедливість щодо С.Воропанова виявилася ще й у тому, що жеребкування, за яким його зобов'язали ставити рекрута, було проведене без його участі чи участі його довіреної особи. У зв'язку з переліченими несправедливостями була подана скарга від сина С.Воропанова Івана на ім'я Катерини II, в якій він, описуючи ситуацію, просить вирішити справу на користь батька, зобов'язати Ф.Бурого поставити рекрута, як того вимагає результат попереднього жеребкування. У цьому документі І.Воропанов називає навіть імена тих селян Ф.Бурого, які є придатними до рекрутської служби (вони згадувалися вище)¹⁷.

Далі І.Воропанов подає інформацію, що його батько ставив рекрута не тільки в 1778 р., але й *"...во все прошедшее от подачи заказок наборы отдано со оных душ пять человек в чем и квитанция имеетца..."*. В списках, складених дворянським предводителем за С.Воропановим, вказується тільки рекрут 1778 р.¹⁸

Подаючи відомості про своїх селян, поміщики могли розписати їх або на своїх родичів, або на власні володіння, що знаходилися в інших повітах. губерніях гощо. Таким чином вони могли стверджувати, що володіють менше ніж двадцятьма особами, а це, в свою чергу, давало можливість уникнути жеребкування. Такий приклад наводить у своїй скарзі й І.Воропанов, пишучи, що *"...а во оной округе таковыя есть владельцы имевши превосходное число противу отца моего душ в пятисотные наборы рекрут не ставили и написанные по нынешней ревизии за помещицей Марьей Васильевой дочерью по первому мужу Васильевою женою Щекина а по второму Семеновою женою Карковою в деревни Щекиной двадцат да за сыном ее Афонасием"*

*Васильевым сыном Щекиным в той же деревни двенадцать душ ис коих в жеребей приписаны к душам отца моего вышеписанные двадцать душ /.../ двенадцати душ как они владения одного в тот жеребей неписаны а следует оных к таковому жеребьевому списку по одному владению написать в тот отца моего жеребей ибо со оных душ с начала нынешней третьей ревизии ни одного рекрута в поставке не имелось*¹⁹. Якщо 20 кріпосних М.Каркової та 12 А.Щокіна дійсно належали до одного володіння, то в жеребкуванні повинні були брати участь (за тим списком, де був С.Воропанов) не 6, а 7 власників.

На останнє І.Воропанов прохав, щоб батька його звільнили від участі у повторному жеребкуванні, включили до списку жеребщиків вищеназваних поміщиків М.Каркову та А.Щокіна, а Ф.Бурого зобов'язали поставити рекрута або *"...взыскать со всего жеребья окладные деньги..."*²⁰.

Скарга І.Воропанова була розглянута Путивльським повітовим судом, який виніс рішення взяти з людей Ф.Бурого одного придатного до служби і відправити з конвоем до Курська. Якщо ж Бурій буде знову приховувати своїх селян, то суд дозволяв *"взять из других ево дворовых людей трех человек прислать в сей суд для содержания под караулом..."* до тих пір, поки він поставить рекрута. Капітану-ісправнику Сагореву повітовий суд наказав взяти від засідателя Щечкова пояснення, чому саме він надав інформацію про те, що придатних до рекрутської служби людей у Бурого немає. В разі, якщо така інформація була надана Щечкову самим поміщиком, наказувалося і з нього взяти таке ж пояснення. Рішення суду було закріплене підписами повітового судді, майора Василя Вошиніна, та засідателя цього ж суду Андрія Вошиніна²¹.

По закінченні рекрутського набору проблеми, пов'язані з ним, не вичерпувалися. Якщо в результаті жеребкування один поміщик ставив рекрута, то інші учасники, як уже зазначалося, повинні були сплатити йому так звані складочні гроші. Після сплати вважалося, що всі поміщики виконали рекрутську повинність. Але тут проявляється певна недосконалість державної політики в цьому плані. Якщо держава була зацікавлена отримати солдата-рекрута, щоб той захищав її інтереси, то в сплаті складочних грошей поміщику, який поставив рекрута, був зацікавлений сам цей поміщик. Це призводило до того, що інші учасники жеребкування не квапилися сплачувати йому ці гроші. Держава ж, отримавши солдата, вже мало контролювала процес виплат складочних коштів одних поміщиків іншим.

Як приклад можна навести ще одну скаргу від 18 серпня 1781 р., яку подав служитель поміщиці М.І.Вошиніної Михайло Татаринів до Путивльського повітового суду. Вказана поміщиця разом з чоловіком володіла 138 кріпосними душами. В жеребкуванні на поставку рекрутів у 1780 р. разом з нею брали участь ще двоє поміщиків: капралша М.Б.Дурова (власниця 147 чоловік) та прем'єр-майор лейбгвардії Ізмайлівського полку П.І.Кочетов (власник 101 кріпосного). Ставити рекрута випало Вошиніним, що вони й зробили. Але інші учасники жеребкування повинні були сплатити їм складочні гроші, чого вони не зробили. Саме на це і скаржився служитель М.Татаринів. Пасивність державних органів у вирішенні подібних ситуацій підтверджується словами з цього документу *"...а сверх того уже на них Кочетову и Дурову в неотдаче тех складочных денег в путивльском нижнем*

*земском суде от госпожи моей и прошение имеетца но токмо и доньне тех денег госпожа моя не получила в чем и остаецца избиженою...*²².

Під час рекрутського набору 1780 р. виникали й інші проблеми. У становому суспільстві кінця XVIII - XIX ст. серед представників органів державної влади у більшості випадків спеціальної підготовки не було. Особливо це було характерним для провінцій імперії. Часто судьями чи засідателями до судових органів обиралися дворяни, які не мали спеціальної юридичної підготовки (це стосувалося й інших посад). А інколи проявлялася звичайна недбалість у виконанні своїх обов'язків. Мав місце факт, коли путивльський дворянин та обраний від дворянства комісар, підпоручик Єгор Трифонов отримав від путивльського предводителя дворянства Юдіна та повітового судді Лодигіна ордер і приходну та розходну книги для внесення туди даних про сплачені поміщиками так звані складочні рекрутські гроші на 1780 р., але так і не зібрав ці кошти ні з кого. З цього приводу він писав до повітового суду пояснювальну записку-рапорт, де визнавав свою провину і обіцяв виправити ситуацію, що склалася²³.

Зазначені ситуації, що виникали під час рекрутських наборів вказують на наявність цілого ряду проблем у становому суспільстві та, зокрема, адміністративно-судовій системі Російської імперії XVIII ст. В такій державі не було внутрішньої єдності. Матеріали повітових судів, в даному випадку Путивльського, яскраво висвітлюють таке становище на прикладі проведення рекрутського набору. Подібні документи є дуже показовими, тому що повітові суди - це суди провінційні, а основна маса населення того часу - це жителі провінцій. Тому можна стверджувати, що матеріали повітових судів є цінним джерелом до вивчення проблеми рекрутчини кінця XVIII. Через фактичну відсутність літератури, присвяченої повітовим судам, вивчення їхньої діяльності потребує всілякого продовження.

¹ Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.449. - Оп.1. - Спр.63. - Арк.7.; Дегтярьов С.І. Фонд Путивльського повітового суду (за матеріалами Державного архіву Сумської області) // Путивльський краєзнавчий збірник. - Вип.1. - Суми, 2004. - С.93.

² ДАСО. - Ф.449. - Оп.1. - Спр.63. - Арк.11.

³ Там само.

⁴ Там само. - Арк.13.

⁵ Там само. - Арк.14-14зв.

⁶ Там само. - Арк.15.

⁷ Там само. - Арк.37.

⁸ Там само. - Арк.88-88зв.

⁹ Там само. - Арк.118.

¹⁰ Там само. - Арк.119.

¹¹ Там само. - Арк.122-123.

¹² Там само. - Арк.124.

¹³ Там само. - Арк.124-125.

¹⁴ Там само. - Арк.134.

¹⁵ Там само. - Арк.128-131.

¹⁶ Там само. - Арк.65-79.

¹⁷ Там само. - Арк.140зв.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. - Арк.140зв.-141.

²⁰ Там само. - Арк.141.

²¹ Там само. - Арк.141зв.

²² Там само. - Арк.159-159зв.

²³ Там само. - Арк.139.

ТКАЧЕНКО А.О.

**ЗІБРАННЯ УЗАКОНЕНЬ І РОЗПОРЯДЖЕНЬ
РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ У 1917-1920 РР.**

Досліджуваний період відомий як доба визвольних змагань. У цей час на території України існувало декілька державно-політичних режимів: Українська Центральна Рада, Українська держава П.Скоропадського, Директорія УНР, ЗУНР, УСРР. Внутрішні протиріччя і зовнішньополітичні фактори не сприяли їх утвердженню, формуванню стратегії розвитку, стабілізації влади та її ефективному функціонуванню, але за кожного режиму значна увага приділялась функціонуванню банківських установ і правовому регулюванню банківської діяльності.

Важливе значення у даному контексті займає дослідження джерел банківського права. Кожен з існуючих державно-політичних режимів намагався законодавчо врегулювати певну групу кредитно-банківських правовідносин, задля чого використовував з різною мірою ефективності правові важелі впливу, формувал джерела банківського права, удосконалював форми і зміст нормативно-правових документів.

Джерела права, що регулювали банківську діяльність, відображали політичну волю і політико-правові доктрини режимів, їх бачення системних змін у суспільстві та роль банківських установ у цих процесах. Специфікою тут було не лише те, що бачення місця і ролі банків у різних ідеологів державно-політичних режимів було принципово різним, але й те, що одні й ті ж режими по-різному ставились до банківських установ - від ігнорування їх ролі до активної практики їх створення, від заснування певної групи банківських установ до їх ліквідації.

Особливе місце належить джерелам періоду радянської державності, оскільки саме в них відображені системні зміни щодо банківського сектору і нормативного регулювання банківської діяльності. Така постановка проблеми ставить у розряд актуальних проблему їх нового прочитання і більш детального вивчення. Тим паче, якщо врахувати ті непрості і неоднозначні процеси, пов'язані як з розвитком ідеї державотворення, так і спробами реформування соціально-економічної сфери. У цих умовах проблема правового регулювання банківської діяльності якщо і не була основною, то принаймні не залишалась без уваги.

Проте, якщо раніше наукових досліджень із зазначеної проблематики було обмаль (до того ж автори у тій чи іншій мірі перебували під впливом політичних та ідеологічних стереотипів), то в сучасних умовах вони взагалі відсутні.

Період, що досліджується, цікавий не лише у пізнавальному плані, він є повчальним уроком щодо наслідків нігілістичного відношення до банківських установ, ігнорування їх ролі у розвитку економіки на попередніх етапах та їх заперечення в умовах більшовицької воєнно-комуністичної економіки.

Аналізуючи джерела правового регулювання банківської діяльності, слід звернути увагу на одну особливість: якщо попередні державно-політичні режими деякий час керувались законами колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду, які поступово були змінені та доповнені, то радянський період характеризувався ліквідацією попереднього законодавства у сфері банківської діяльності і послідовною роботою по згортанню зазначеного виду діяльності як такого. Тобто, якщо на попередніх етапах ми можемо говорити про якусь спадкоємність і наступність, то в період радянської державності ми маємо констатувати факт ліквідації банківської діяльності як системи.

Дана теза не була характерна для історико-правових досліджень, проте її значимість вимагає більшої уваги і, у першу чергу, щодо дослідження першоджерел.

Важливо звернути увагу й на те, що у радянський період державності на території України діяли нормативні акти РСФРР, що своїм фактом заперечувало наявність національного права та встановлення гегемонії права, розроблюваного й поширюваного російським більшовизмом. Організаційно це стало можливим після постанов *“Про проведення єдиної економічної політики”* від 12 квітня 1919 р., *“Про об’єднання діяльності УСРР і РСФРР”* від 1 червня 1919 р. і 30 січня 1920 р. Провідником його на території України спершу була колегія уповноважених наркомфіну РСФРР при Раді народних комісарів (далі - РНК) України, а з квітня 1920 р. - уповноважений наркомфіну РСФРР при РНК України Туманов. Заступником його було призначено Я.С.Ландера.

Загалом суть підходів заключалась у так званій “трудовій демократії”, яка полягала у запровадженні ліворадикальних засад, спрямованих на позбавлення публічних прав частини українського населення - “нетрудових класів”. Такими, посуті, стали усі, хто мав безпосереднє відношення до банків чи банківської діяльності. Зазначена тенденція виразно відобразилась у більшості нормативно-правових актів того часу.

Ситуація майже не змінилася і після того, як 30 березня 1920 р. РНК України прийняв постанову, згідно з якою всі нормативно-правові акти уповноважених РСФРР при уряді України обов’язково мали надходити до народного комісаріату юстиції, оскільки метою цього заходу було лише своєчасне їх оголошення і кодифікація.

Спроби узгодити діяльність банківських установ із політичною доктриною більшовизму шляхом нігілістичного заперечення банківської діяльності завершилися системною кризою у період “воєнного комунізму” і відновленням банківської діяльності у період непу.

Неоднозначність періоду і тенденцій щодо правового регулювання банківської діяльності вимагають більш уважного вивчення джерел права. Основним із них у досліджуваній період є *“Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины”* за 1919 р. У грудні 1919 р. - лютому 1920 р. видавалось *“Собрание узаконений и распоряжений всеукраинского революционного комитета”*. У 1920 р. видавався *“Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР”*. Названі джерела представлені у фондах Державного архіву Сумської області.

Це були офіційні видання, в яких друкувалися закони та найважливіші підзаконні нормативно-правові акти, що приймалися найвищими органами державної влади, окремі з них безпосередньо стосувалися правового регулювання банківської діяльності. До них належать маніфести, декрети, постанови і положення РНК України, постанови Ради народного господарства (далі - РНГ) і Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (далі - ВУЦВК), постанови і циркуляри народних комісарів, зокрема фінансів, державного контролю, праці, банків, постанови уповноваженого наркомфіну РСФРР при Укрраднаркомі.

Зібрання узаконень і розпоряджень, на відміну від Зводу законів¹, не являло собою систематизацію чинного законодавства, яка охоплювала б всі відомі її види: інкорпорацію, кодифікацію і консолідацію. Це було зібрання офіційно ухвалених чинних правових актів нормативного характеру, систематизованих по даті їх прийняття. Текст актів, вміщених у зібрання узаконень і розпоряджень, вважається достовірним і офіційним. Це, по суті, джерело, де було вперше і офіційно опубліковано акти. Зібрання узаконень і розпоряджень будується як зібрання актів, а не норм, що не дає змогу зберегти практику, при якій приймаються не лише акти, що належать до однієї галузі законодавства, а й акти, що комплексно вирішують певну проблему шляхом включення норм різних галузей законодавства.

До зібрання входили нормативно-правові акти тимчасового характеру, правові акти, що стосувалися окремих банківських установ, вони не мали загального характеру або передбачали рішення, які, з огляду на специфіку питань правового регулювання, часто змінювалися.

Таким чином, у зібранні нормативно-правові акти розміщувалися не за предметною ознакою, а в хронологічній послідовності з посиланням на час їх прийняття та на офіційне видання, де їх було опубліковано. У випадку регулювання певного питання нормами, що містилися у наступних нормативно-правових актах, у них застосовували прийом посилань та доповнень щодо попередніх актів, або містили норми, які конкретизували або розвивали певну статтю даного закону.

Робота щодо подальшої систематизації законодавства у цей період проводилась на основі постанови РНК України від 3 квітня 1920 р., у якій доручалось народному комісаріату юстиції приступити до систематизації законодавчої роботи уряду України і уповноважених РСФРР шляхом видання офіційних збірників під назвою "*Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР*". Проте у досліджуваній період в Україні, на відміну від РСФРР, де було проведено систематизацію правових актів, підготовлено і видано "*Систематический сборник важнейших декретов. 1917-1920.*", систематизовані збірники не видавалися. Нормативно-правові акти у ньому розміщувалися за предметною ознакою, тобто за сферами правового регулювання. У збірнику подається хронологічний перелік включених актів, алфавітно-предметний покажчик та інший довідковий апарат, що забезпечує зручність користування².

У досліджуваній період регулювання правового статусу банків і банківської діяльності здійснювалось у наступних нормативно-правових документах: Конституції 1919 р.; Маніфесті уряду 1919 р.; декретах і

постановах РНК України; постановах народних комісарів фінансів і державного контролю; постановах РНГ України і ВУЦВК; положеннях РНК України; циркулярах народного комісара фінансів, комісара банків України; постановах народного комісара праці та уповноваженого народного комісаріату фінансів РСФРР при РНК України.

Конституція 1919 р. визначила загальні засади законотворчої діяльності, компетенцію центральної влади щодо кредитно-фінансової системи і державного контролю у цій сфері. Безпосередні положення щодо банків і банківської діяльності у ній відсутні, проте був включений пункт, який стосувався соціально-політичної сфери цієї діяльності. У положенні щодо організації радянської влади на місцях зазначалось, що особи, які жили на відсотки з капіталів, не мали права обирати і бути обраними в Ради³.

Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України, прийнятий у січні 1919 р., кваліфікував владу П.Скоропадського як "буржуазну", за якої всі банки були повернені капіталістам. Маніфест містив положення, згідно з яким усі банки є власністю трудящих, тож власники мають передати їх органам Радянської влади⁴.

Важливим джерелом дослідження є декрети уряду України, яких у 1917-1920 рр. було видано 15. Одним із перших декретів уряду, надрукованим 22 січня 1919 р., встановлювався порядок націоналізації банків, під який підпадали усі приватні комерційні, акціонерні банки і банкірські контори. Декрет від 28 січня 1919 р. проголошував принцип єдності каси і нормував обов'язковість внесення готівкових коштів, відсоткових паперів та інших коштовностей радянськими закладами і посадовими особами у каси Народного банку по асигновках і чеках. Декрет РНК України від 13 лютого 1919 р. обмежував виборчі права осіб, які жили на відсотки з капіталу. Декретом "Про анулювання грошових знаків", надрукованим 14 лютого 1919 р., було анульовано "шаг" як грошову одиницю і заборонено Народному банку приймати її як грошовий знак. Того ж дня РНК України декретував конфіскацію акціонерних капіталів колишніх приватних банків, анулював усі банківські акції і виплату дивідентів по них, заборонив усі операції з банківськими акціями і їх передачу.

Характерно, що дані про стан поточних рахунків платників у Народному банку республіки не були підставою при розкладці одноразового надзвичайного податку. Декретом "Про обмеження суми грошових поштових переказів" встановлювався граничний розмір суми грошових переказів, перевищення якої урядовими установами мало здійснюватися лише через Народний банк.

Декрет "Про порядок взаємних розрахунків між Радянськими установами" встановлював порядок, відповідно до якого взаємні платежі між Радянськими установами не повинні були здійснюватись готівкою, а шляхом перенесення з рахунку однієї установи на рахунок іншої. Декрет "Про випуск грошових знаків" уповноважив Київську окружну контору народного банку на випуск українських казначейських знаків.

У 1917-1920 рр. було прийнято три постанови РНК України. У одній з них, прийнятій у січні 1919 р., визначався порядок ревізії сейфів у банках. Визначалися, зокрема, обов'язки власників сталевих ящиків і санкції за їх

порушення; усі кошти мали бути внесені на поточний рахунок орендаря сейфа в конторі і відділення Народного банку; визначався порядок ревізій і роль банку у їх проведенні.

Важливим джерелом дослідження проблеми є постанова РНК України про місце Народного банку щодо встановлення порядку платежів підрядчикам казни. Застави і усі належні платежі підрядчикам і поставальникам казни мали перераховуватись асигновками на їх поточний рахунок в одному з відділень Народного банку за їх вказівкою.

У постановах народного комісара фінансів, яких було прийнято сім, містився список 40 державних відсоткових паперів, купони яких обертались нарівні з кредитними білетами. Із них 9 були випущені банківськими установами⁵. Усі купони могли обмінюватись в установах Народного банку на інші грошові знаки.

У лютому 1919 р. постановою народного комісара фінансів були заборонені операції кредитного характеру з кредитними установами за кордоном і тими, що знаходились на окупованій території. Кожна операція, що не відповідала цій забороні, вимагала особливого дозволу банківського відділення Народного комісаріату фінансів.

Іншою постановою народний комісар фінансів засновував при Харківській конторі Народного банку тимчасове правління у справах колишніх приватних банків. Його метою було проведення в життя рішення про націоналізацію приватних банків. У лютому 1919 р. постановою Народного комісара фінансів купони від процентних паперів терміном погашення 1918 р., прийняті як грошові знаки, списувались установами на збитки. Про списані суми складались акти, копії яких подавались у банківський відділ народного комісара фінансів.

У постанові від 15 березня 1919 р. регулювався прийом іноземної валюти, зокрема, усі кредитні установи Народного банку безперешкодно могли приймати іноземну валюту як платіж по зобов'язаннях банку, так і для обміну на кредитні знаки від урядових і приватних установ, приватних осіб без обмеження суми. Постанова визначала курси на приймання найбільш поширеної валюти.

З квітня 1919 р. Народному банку надано право на території України вводити в обіг розрахунковий знак РСФРР номіналом 1, 2 і 3 рублі. Постановою народного комісара фінансів України він вводився в обіг нарівні з державними кредитними білетами і був обов'язковим при здійсненні платежів як у казну, так і між приватними особами.

Важливим джерелом була постанова про реєстрацію всіх кредитних установ, у тому числі міських громадських, кооперативних банків, банкірських будинків і контор у кредитній канцелярії народного комісаріату фінансів. Кожна кредитна установа зобов'язана була подати при реєстрації два екземпляри статуту, річні звіти за 1913-1918 рр. і баланс за 1919 р.

У постановах РНК України, яких у досліджуваний період було прийнято дві, визначався порядок звітності підвідомчих установ і врегульовувалось питання про проведення єдиної економічної політики. У першому джерелі, надрукованому 2 лютого 1919 р., визначався порядок звітності установ, підвідомчих РНК. Постанова містила норму, згідно з якою всі суми, надані у

розпорядження відділів РНГ у вигляді позичок, авансів, кредитів і інших асигнувань із кредитних установ як на виробничі, так і на інші витрати, повинні були повідомлятися у фінансово-рахункову частину РНГ, а невикористані залишки вносились на поточний рахунок РНГ України в Народний банк у м.Харків. Другий документ був прийнятий 12 квітня 1919 р. і проголошувало встановлення граничних цін на сировину у обох республіках, націоналізацію і поширення монополій, що опосередковано стосувалося банків і банківської діяльності.

Положення РНК України також є одним із джерел вивчення проблеми. У першому з них, прийнятому у лютому 1919 р., при визначенні предметів ведення губернського кошторисно-касового підвідділу фінансового відділу губвиконкому, зазначалось, що він мав постачати як установи Народного банку до їх злиття з казначействами, так і Народний банк УСРР різноманітними гербовими знаками, вести облік і звітність по операціях з ними. Інше положення, прийняте в березні 1921 р., унормовувало порядок витрат коштів Радами і визначало сферу компетенції у цьому банківських установ. У вказаному джерелі зазначалось, що кошти і готівкові суми, що належали місцевому Виконавчому комітету, мали зберігатись у відділенні Народного банку.

Важливим джерелом вивчення правового регулювання банківської діяльності є циркуляри народного комісара фінансів. Особливістю цього виду джерел є те, що, по-перше, банківські установи безпосередньо підпорядковувалися міністерству фінансів, яке директивно визначало правовий режим банківської діяльності. По-друге, з-поміж інших джерел, циркуляри Народного комісара фінансів є найбільшими за обсягом, в них, зокрема, детально унормовувались такі важливі питання, як порядок списання з рахунків ненаціоналізованих кредитних установ анульованих відсоткових паперів та порядок видачі вкладів. Перший із них був прийнятий у квітні 1919 р. і включений у третє видання *“Зібрання узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України”*⁶. Другий циркуляр був прийнятий у червні 1919 р. і включений до іншого збірника⁷.

У першому циркулярі зверталась увага на те, що всі російські відсоткові папери, а також інші відсоткові папери, як гарантовані, так і не гарантовані попереднім урядом Росії, анульовані, і тому не становлять ніякої цінності. Між тим на балансах кредитних установ, на які не поширювався декрет *“Про націоналізацію приватних банків”*⁸, знаходились на обліку зазначені відсоткові папери. Такий стан, відповідно до позиції більшовиків щодо нормативної бази декрету, з одного боку, значно збільшував загальну суму балансу, створюючи неправильне уявлення про справи банку, з іншого - затримував своєчасне покриття збитків, що могло спричинити нанесення серйозних втрат для вкладників і самих кредитних установ.

Як вихід із ситуації всім ненаціоналізованим кредитним установам України пропонувалось: по-перше, списати на рахунок збитків усі відсоткові папери, що числились на балансі; по-друге, збитки від списаних відсоткових паперів запасного капіталу мали повністю погашатись за рахунок запасного капіталу; по-третє, у випадку нестачі такого капіталу, сума, якої не вистачало, покривалась за рахунок капіталу погашення даної кредитної установи; по-

четверте. усі списані на рахунок збитків відсоткові папери могли бути здані у ближчі відділення Народного банку УСРР, про що повідомлялось народному комісару фінансів; по-п'яте, кредитні установи України мали подати у народний комісаріат фінансів два види балансів: перший - про результати списання, другий - про результат, який отримали після покриття збитків. Циркуляр, на відміну від інших джерел, містив санкцію за неправильне виконання його положень - закриття кредитної установи і притягнення до особистої відповідальності її правління і бухгалтера.

У другому циркулярі визначалась роль дрібних фінансово-кредитних установ, зокрема народних ощадних кас. У ньому нормативно регулювалось питання про порядок передачі сум накопичених внесків із народних ощадних кас фінансовим відділам виконавчих комітетів і народним ощадним касам УСРР. У досліджуваному документі наголошувалось на важливій ролі народних ощадних кас щодо обслуговування широких прошарків населення. Як позитивна підкреслювалась позиція Радянської влади до цих кредитних установ і наголошувалось на негативному відношенні до капіталів поміщиків і банкірів, стосовно яких проводилась політика конфіскацій.

Документ констатував ослаблення притоку внесків і визначав причини такого становища, зокрема вказувалось на традиційну для більшовиків "злісну" агітацію ворогів Радянської влади, самокритично наголошувалось на неправомірних діях місцевої влади, яка встановлювала обмеження на видачу дрібних внесків та недостатнє нормування видатків через нестачу готівкових коштів.

Для ліквідації обмежень щодо вільного розпорядження вкладниками своїми заощадженнями Народний комісар фінансів України рекомендував керуватись правилами, згідно з якими у певній групі міст встановлювалась видача певної суми внесків без обмежень. Внески, які перевищували визначені суми, дозволялось видавати у розстрочку на певний термін з фіксованою сумою. Принагідно варто звернути увагу на те, що елементи цього методу використовуються і в сучасній практиці взаємовідносин банків з клієнтами. Вище встановленої норми грошові суми видавались лише у виняткових випадках, через цілу низку дозвільних процедур і надання відповідних документів.

Зібрання узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за період 1917-1920 рр. містить один циркуляр комісара банків України *"Про подання усіх чеків колишніх приватних банків їх власниками в установи, які їх видали, для зарахування їх на поточні рахунки"*. Цей документ у формі наказу було видано 21 травня 1919 р. за підписом комісара банків України Корольова. У ньому визначався порядок взяття на облік чеків шляхом зарахування їх на поточні рахунки. Механізм реалізації зазначеної норми включав вимогу до всіх власників чеків, які були видані на установи колишнього Державного банку (на той час Народного банку) і Казначейства у свій час колишніми приватними банками, на той час уже націоналізованими, впродовж двох тижнів подаги зазначені чеки в установи, які їх видали, для зарахування їх на поточні рахунки. Усі чеки, не подані до встановленого терміну в установи Народного банку, визнавались такими, що втратили силу і не підлягали оплаті незалежно від того, у власності якої

особи чи установи такі б не перебували. Окремі питання банківської діяльності регулювались у постанові народного комісара праці *“Про приєднання до лікарняних кас торгово-промислових і кредитних підприємств, а також радянських і громадських установ”*, надрукованій 18 квітня 1919 р.⁹ На підставі положення *“Про страхування робітників на випадок хвороби”*¹⁰, вказана постанова вимагала, щоб усі без винятку торгово-промислові і кредитні підприємства, незалежно від того, кому вони належали, вважалися з 15 березня 1919 р. приєднаними до місцевої загальноміської чи районної лікарняної каси. Зазначені підприємства, які не були застраховані у лікарняній касі, мали нараховувати і вносити у відповідні каси у встановлені положенням терміни 10% з повного заробітку усіх своїх робітників і службовців за надання їм медичної допомоги.

Безпосереднє відношення до проблем банківської діяльності мала постанова уповноваженого народного комісаріату фінансів РСФРР при РНК УСРР Туманова *“Про заборону споживчим кооперативам вести банкові операції”*, яка була надрукована 6 липня 1920 р.¹¹ Причиною її видання було здійснення банківських операцій деякими споживчими кооперативами по прийманню термінових вкладів, на поточний рахунок та ін. Постанова містила нормативне розпорядження, яке ґрунтувалось на тому, що банківська справа монополізована декретом РНК і сконцентрована у фінансових органах народного комісаріату фінансів, всім кооперативам, за винятком кредитних, негайно припинити провадження всіляких банківських операцій. У триденний термін кооперативи мали передати всі вклади відповідним губернським і повітовим фінансовим відділам, а винні у невиконанні мали притягуватись до відповідальності.

Таким чином, *“Зібрання узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України”* є важливим джерелом вивчення правового регулювання банківської діяльності 1917-1920-х рр. У ньому міститься важлива інформація щодо соціально-економічних і політичних умов розвитку правового регулювання банківської діяльності в Україні в даний період. У цих джерелах чітко простежується принцип класового підходу і побудована на його основі більшовицька політика щодо банківської діяльності, містяться механізми і унормовані підходи щодо регулювання банківської діяльності та її окремих сфер.

¹Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. - Т.2. - К., 1999. - С.569-570.

²Систематический сборник важнейших декретов. 1917-1920. - М., 1921. - 272 с.

³Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. - 1919. - №19. - Ст.204.

⁴Там само. - №1. - Ст.1.

⁵Там само. - №5. - Ст.58.

⁶Там само. - №35. - Ст.408.

⁷Узаконения и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год, опубликованные в газете “Киевские Известия”. - Часть вторая. - Ст.139.

⁸Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. - 1919. - №3. - Ст.38.

⁹Там само. - №37. - Ст.451.

¹⁰Там само. - №23. - Ст.250.

¹¹Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР. - 1920. - №18. - Ст.354.

ГОНЧАРЕНКО О.М.

ГОЛОКОСТ НА КИЇВЩИНІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Однією з малодосліджених проблем Другої світової війни є геноцид єврейського населення, що проводився окупантами в усіх без винятку окупованих областях України. Незважаючи на очевидні злочинні дії нацистів, засудження їх післявоєнними судовими процесами, відповідний напрямок досліджень в українській історіографії був відсутнім. Лише з 90-х рр. ХХ ст. з'являються праці з історії Голокосту. У цих умовах важливим є вивчення джерелознавчих аспектів теми, адже від рівня використаних архівних матеріалів та опублікованих документів залежить якість проведених досліджень.

В сучасній вітчизняній історіографії Голокосту відомі роботи, предметом яких є аналіз документів архівів України. Ф.Левітас одним з перших присвятив своє дослідження аналізу матеріалів українських архівів¹. Автор, використавши матеріали центральних та окремих регіональних архівів України, проаналізував окремі проблеми Голокосту. Важливими є джерелознавчі дослідження Ф.Винокурової, яка вивчає проблеми Голокосту на Вінниччині². Предметом досліджень є відповідні документи, що знаходяться у Дніпропетровському архіві³. Ф.Винокурова захистила першу в Україні кандидатську дисертацію, предметом якої є архівні матеріали Вінниччини періоду нацистської окупації⁴.

Незважаючи на очевидний прогрес у вивченні проблем Голокосту в Україні, відповідні події в окремих регіонах, зокрема на Київщині, залишаються недослідженими. Враховуючи це, завданням даної статті є аналіз наявних архівних документів й опублікованих матеріалів, що є основою для вивчення історії Голокосту на території Київщини.

В першу чергу, автор зосередив свою увагу на опрацюванні архівних документів. Основний емпіричний масив документів становлять архівні документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України (далі - ЦДАВОУ), Державного архіву Служби Безпеки України (далі - ДА СБУ), Державного архіву Київської області (далі - ДАКО). Більшість із них становлять документи радянського походження, що містять відомості про окупаційну політику, настрої населення, особливості розвитку партизанського і підпільного опору. Цю групу архівних матеріалів можна умовно поділити на три підгрупи: це матеріали, що вийшли з надр партійних органів або стосуються їх діяльності; державних органів та установ УРСР та СРСР; органів спеціального призначення - НКВС, МДБ та СМЕРШу.

У ЦДАГОУ до таких належать матеріали фонду 1 "ЦК КПУ". В основі цих документів лежать повідомлення радянських та партійних органів про геноцид українського та єврейського цивільного населення на окупованих територіях. У більшості матеріалів фонду жертви нацистів не поділяються за національною ознакою, проте аналіз документів дозволяє простежити

еволоцію нацистської політики щодо українців та однозначну позицію щодо євреїв України. У матеріалах фонду містяться окремі документи, що безпосередньо стосуються геноциду єврейського населення. Частина матеріалів висвітлює організаційно-правові аспекти діяльності окупаційних відомств, структур вермахту, органів управління рейхскомісаріату “Україна” щодо євреїв.

У фонді 57 “Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни” знаходяться матеріали про кількісні втрати цивільного населення Київщини, особливості окупаційної політики щодо різних категорій цивільного населення. У фонді містяться матеріали, що стосуються багатьох сторін діяльності органів влади рейхскомісаріату “Україна”, їх компетенцію та конкретні заходи геноциду євреїв. Окремі матеріали фонду стосуються території окупованої Київської області.

Особливості становлення радянського руху Опору та участі у ньому євреїв висвітлені у матеріалах фонду 7 “Ленинский Коммунистический союз молодежи Украины. Центральный Комитет”, фонд 62 “Український штаб партизанського руху”, фонд 130 “Партизанские отряды Советской Украины периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.”, фонд 166 “Комиссия по истории Великой Отечественной войны при Академии Наук УССР”. Матеріали фондів усувають стереотип щодо відсутності участі євреїв у радянському русі опору на Київщині.

У ЦДАВОУ до матеріалів радянського походження належать матеріали фонду 4620 “Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни”. У матеріалах фонду містяться відомості про окупаційну політику, настрої населення України, описи звірств нацистів стосовно євреїв. У фонді знаходяться матеріали, що розкривають нормативно-правове забезпечення “нового порядку” в Україні, структуру та компетенцію окупаційних органів влади рейхскомісаріату “Україна”. Частина матеріалів стосується подій, що відбувались на території окупованої нацистами Київської області.

У ДАКО такого роду документи зберігаються у фонді Р-4758 “Колекція хронологических справок о временной немецко-фашистской оккупации населенных пунктов Киевской области”. Їх використання дозволяє проаналізувати втрати серед євреїв, оскільки в частині матеріалів присутня пряма вказівка на національну приналежність жертв окупантів. У матеріалах фонду Р-880 “Надзвичайна Державна комісія по виявленню злочинів німецько-фашистських окупантів по Київській області” виділені окремі фрагменти теми, пов’язані із становищем євреїв в роки окупації та їх кількісними втратами. Фонд 4 “Документальные материалы о подпольно-партизанской деятельности в период временной немецко-фашистской оккупации Киевской области” містить матеріали про злочини окупантів проти цивільного населення, а також участь євреїв у русі опору.

У ДА СБУ існує фонд 79 “Управление МГБ в Киевской области”. Він містить доповідні записки про вчинені нацистами звірства в районах Київської області, складені відповідальними працівниками радянських спецслужб. Документи фонду дозволяють з’ясувати форми та методи “остаточного розв’язання” єврейського питання у регіоні.

Фонд 6 “Архівно-кримінальні справи на реабілітованих громадян” та фонд 5 “Архівно-кримінальні справи” становлять особливу і найціннішу групу архівних матеріалів, оскільки в них містяться дані про особливості формування окупаційних органів влади, їх учасників, які у деяких випадках брали участь в акціях знищення мирного населення, в тому числі і єврейського. Агентурні дані, свідчення очевидців тих подій, що відбувались у містах області, матеріали допитів українських колаборантів дозволяють відтворити значну кількість епізодів, пов’язаних із знищенням єврейського населення Київщини. У багатьох випадках ці особи не брали прямої участі в розстрілах, але з причин виконання посадових обов’язків були присутніми при акціях німецьких каральних підрозділів, брали участь у збиранні, розподілі та реалізації майна жертв. Ця група матеріалів містить відомості про осіб, які зраджували, і тих, хто, навпаки, рятував євреїв, що переховувались від переслідування органів окупаційної влади. Саме на основі цих матеріалів можна розглядати такі проблеми нацистського окупаційного режиму: причини колаборації частини місцевого населення, ступінь поширення антисемітизму серед різних груп суспільства, вплив україно-єврейських стосунків та політики сталінського режиму на моделі поведінки окремих соціальних груп.

При використанні зазначених фондів радянських спецслужб необхідно враховувати особливості юридичних і морально-психологічних процедур, що застосовувалися під час слідства щодо частини осіб, які співпрацювали з окупантами, а також членів їх сімей. Тому факти, отримані зі справ фондів, потрібно перевіряти на основі даних інших матеріалів радянського, а також німецького походження, залучати опубліковані спогади очевидців та учасників подій. Відповідна методологія комплексного історичного дослідження здатна відтворити об’єктивну картину подій, що вивчається. Свідчення колаборантів є надзвичайно важливим джерелом, адже вони разом з цими органами, а також з польовою жандармерією ортс-та фельдкомендатур брали участь у розстрілах. Характерно, що всі матеріали цих кримінальних справ чітко ідентифікують національну приналежність жертв, а в багатьох випадках називають конкретні цифри розстріляних.

Матеріали архівно-кримінальних справ відносяться до різних хронологічних меж, зокрема необхідно виділити періоди: 1943-1944 рр. (розгляд справ одразу після визволення території області), 1945-1946 рр. (справи на колишніх поліцаїв, які потрапили до Червоної армії в ході мобілізаційних заходів, а після демобілізації були заарештовані), 1947-1949 рр. (справи на громадян, що мешкали на території області, але з різних причин не були заарештовані у попередні періоди), 1950-1962 рр. (справи на громадян, які переховувались від правосуддя). Кваліфікація слідчих, які проводили кримінально-процесуальні дії, мала різний рівень. Справи 1950-1962 рр. розглядалися більш компетентними спеціалістами.

Для критичного аналізу джерел та співставлення отриманих результатів з іншими даними необхідно опрацьовувати такі документи архівно-кримінальних справ, як постанови про затримання та арешт, анкети заарештованих, протоколи допитів затриманих, заарештованих, обвинувачених, свідків, членів сімей зрадників Батьківщини, протоколи очних

ставок між обвинуваченими та свідками, витяги з протоколів допитів на засуджених осіб, протоколи засідань військових трибуналів, звинувачувальні висновки, тексти вироків, протоколи огляду місць подій, довідки про розшукові дії, оглядові довідки та висновки по архівно-кримінальних справах, речові докази.

Значне місце у джерельній базі архівів України посідають матеріали німецького походження, а також документи окупаційних органів влади.

У ЦДАГОУ знаходяться матеріали фонду 57 *“Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни”*. Серед матеріалів цього фонду відомі директиви, розпорядження та накази німецького командування, донесення поліції, служби безпеки та СД про становище на окупованій території УРСР, в тому числі у Київській області.

Серед матеріалів ЦДАВОУ важливе місце посідають фонд *“КМФ-8”*, фонд 3206 *“Рейхскомиссариат України”*, фонд 3676 *“Штаб імперського керівника /Рейхслейтер/ Розенберга для окупованих східних областей, м.м. Берлін, Київ”*. Це особливе коло архівних джерел, оскільки у розпорядженнях та наказах рейхсміністра закладено організаційно-правову базу, на основі якої функціонувала окупаційна адміністрація, регламентувалась діяльність каральних органів, уповноважених на винищення євреїв. У фондах зібрано документи німецьких адміністративних установ, які можна використати для характеристики *“нового порядку”*, проаналізувати політико-правові аспекти та нормативно-правове забезпечення політики Голокосту.

У ДАКО документи цієї групи зберігаються у порівняно невеликих за обсягом фондах Р-2003 *“Макарівська районна управа Київської області”*, Р-2107 *“Богуславська районна управа Київської області”*, Р-2031 *“Розпорядження рейхкомісара і генерал-комісара”*, Р-2225 *“Білоцерківська міська управа Київської області”*, Р-2326 *“Васильківська райуправа Київської області”*, Р-2356 *“Київська міська управа”*, Р-2412 *“Архів-музей переходного періода”*, Р-2539 *“Переяславська райуправа Київської області”*, Р-2418 *“Баршівська районна управа”*.

Матеріали фондів конкретизують репресивні заходи окупаційної адміністрації. Значна частина матеріалів стосується пограбування майна, яке належало розстріляним євреям, а також спроб окупантів налагодити співпрацю з місцевим населенням. Використання архівних фондів, які пов'язані з діяльністю місцевих органів управління у Києві в перші місяці окупації, пояснюється кількома обставинами.

По-перше, на початковому етапі формування окупаційних органів влади міська управа Києва виступала координуючим органом, який керував процесом створення аналогічних органів влади у районах та містах області. Частина керівників міських та районних управ області, створених у вересні-жовтні 1941 р., отримувала відповідні повноваження від службовців Київської міської управи. Разом з тим, у процесі виконання своїх службових обов'язків частина українських колаборантів переходила на інші посади в органах влади, що діяли на території області.

По-друге, частина документів Київської міської управи стосується планів щодо розшуку втікачів, які після розстрілів у Бабиному Яру переховувались на території області.

Загалом, архівні документи, виявлені й проаналізовані автором, є різними за походженням, евристичним потенціалом, ступенем вірогідності, об'єктивності й повноти висвітлення різних аспектів проблеми.

Важливу групу джерел становлять документальні збірники, зібрані, але не видані в радянський період. Перші спроби збору та публікації документів про знищення єврейського населення в Україні та на території Київщини були здійснені у 1942-1948 рр. Відомості про нацистський геноцид єврейського населення України містились в заявах Радянського уряду, зокрема в нотах народного комісаріату закордонних справ СРСР⁵. Відомості про знищення єврейського населення містяться у повідомленнях Державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських окупантів⁶. У 1942-1943 рр. членами Української республіканської Надзвичайної Комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів А.К.Буцьком та Н.М.Стаднійчуком зібрано документи про окупаційний режим на території Київщини⁷. Окремі матеріали в них стосувались політики нацистів щодо мирного єврейського населення. Член Надзвичайної Комісії Балковий готував збірник документів про знищення радянської інтелігенції, в тому числі і євреїв⁸. Названі збірники документальних матеріалів відіграють важливу роль в розумінні процесів, що проходили на окупованій території Київщини, але з суто політичних міркувань вони не були опубліковані і стали доступними дослідникам лише в сучасний період.

Наступну важливу групу джерел становлять документальні збірники, зокрема про окупаційний режим на Київщині⁹. Незважаючи на гендерність та односторонність підбору матеріалів, збірник має пізнавальну і наукову цінність. Проте та частина матеріалів, яка стосувалась геноциду євреїв, не була використана при написанні конкретних історичних досліджень. Таким чином, і в радянський період існувала певна доступна джерелознавча база, яка з ідеологічних мотивів залишалась невикористаною вітчизняними науковцями. У 1995 р. видано важливі документи, які безпосередньо стосувались подій на Київщині¹⁰. Оригінали документів зберігаються в архіві ФСБ РФ, а тому евристичну цінність збірника для вивчення нацистського геноциду щодо мирного населення Київщини переоцінити справді важко.

Проблему участі громадян єврейської національності у діючих частинах Червоної армії висвітлюють списки радянських громадян, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, в партизанських загонах і підпіллі, що опубліковані у Київській обласній Книзі Пам'яті України¹¹. Ці матеріали сприяють подоланню існуючого міфу про відсутність внеску євреїв у Перемогу над нацистською Німеччиною. Зіставлення списків солдатів та офіцерів Червоної армії зі списками жертв нацистів показує те, що у той час, коли єврейська молодь перебувала на фронтах, окупанти знищували їх сім'ї, які складалися переважно з дітей, жінок та чоловіків непризовного віку.

Окрему групу матеріалів, пов'язаних зі знищенням єврейського населення Київщини, становлять документи, видані О.Кругловим¹². Це переклади з оригінальних документів нацистських каральних структур, які здійснювали розстріли євреїв. Оприлюднені матеріали засвідчують безпосередню участь підрозділів вермахту в реалізації політики Голокосту. В

інших документах йдеться про такі явища, як колаборація, реакція цивільного населення на акції знищення, участь приречених на знищення євреїв у стихійному опорі та радянському русі Опору. Їх цінність полягає в тому, що вони містять конкретні прізвища виконавців акцій знищення, описи розстрілів.

Змістовний збірник документів, які дозволяють реконструювати події, пов'язані з політикою Голокосту на території Київщини, підготував російський дослідник Ф.Свердлов¹³. Автором використано документи російських військових архівів, які були складені представниками підрозділів Червоної армії відразу після визволення території області. Зазначимо, що акти про злочини нацистів були засвідчені особовим складом радянських військових частин, які визволяли окуповані райони Київщини. В цих матеріалах зафіксовані свідчення, які дозволяють відтворити кількісні й хронологічні параметри проблеми.

Завдяки діяльності науковців ізраїльського Інституту Яд Ва-Шем видано збірник документів про політику Голокосту в Україні. Частина матеріалів стосується території Київщини¹⁴.

Окрему групу джерел становлять опубліковані свідчення очевидців подій. Ці матеріали доповнюють характеристику подій, що вивчаються, і допомагають зрозуміти такі складні явища нацистського окупаційного режиму, як співпраця окремих представників українського та інших народів з ворогом, вплив на внутрішньополітичну ситуацію, яка проявилась на окупованих територіях у перші місяці війни внаслідок попередньої політики сталінського режиму. У спогадах також містяться згадки про тотальні репресії нацистської окупаційної адміністрації щодо мирного населення.

При зіставленні цих матеріалів з документами архівів та іншими джерелами існує можливість точної реконструкції подій. З-поміж цього комплексу мемуарної літератури виділимо спогади представників української інтелігенції, які з різних причин, в тому числі й цілком свідомої та добровільної відмови від евакуації, перебували на окупованій території України.

До праць такого характеру належать опубліковані спогади Ф.Пігідо-Правобережного¹⁵. Їх пізнавальна цінність полягає в тому, що автор перебував на окупованій Київщині і описав особливості евакуації радянських установ та громадян, початковий період окупації, настрої місцевого населення. Незважаючи на значний суб'єктивізм, пов'язаний з антирадянською позицією автора, його оцінки в цілому заслуговують на увагу, дозволяючи розглянути реакцію цивільного населення на окупацію України, з'ясувати причини антикомуністичних настроїв частини суспільства, а також поступову зміну його позиції щодо окупантів, що спричинило розгортання радянського руху Опору. Ця книга подає відмінні від радянських джерел цього типу дані й тлумачення історичних фактів, висвітлює окремі аспекти окупаційного режиму, вивчення яких уникали радянські вчені.

Опубліковані спогади киян, що були учасниками війни, присвячені участі євреїв у Червоній армії¹⁶. Вони сприяють деконструкції існуючого стереотипу про відсутність безпосередньої участі єврейського населення України у боях з німецькою армією на фронтах Другої світової війни у різні її періоди.

Частина публікацій документальних матеріалів стосується трагедії Бабиного Яру¹⁷. В працях, присвячених українцям-праведникам, містяться факти участі українського населення Київщини в порятунку євреїв¹⁸.

Одним із напрямів вивчення історії Голокосту в Україні є публікація свідчень очевидців подій трагедії. Зібрані Б.Забарко матеріали є надзвичайно важливими, адже вони містять комплекс свідчень як очевидців, так і учасників трагедії. Опубліковані в збірнику матеріали розкривають проблему регіональних особливостей Голокосту, зокрема на Київщині¹⁹.

У 1993 р. вийшла друком *“Неизвестная черная книга”*, в якій зібрано свідчення очевидців масового винищення цивільного населення на території СРСР за ненадрукованими матеріалами, що зберігалися в архівах САК²⁰. Частина матеріалів стосується подій, що відбувались на окупованій Київщині²¹.

Окремим сегментом джерельної бази є окупаційна періодична преса, яка займає важливе місце у висвітленні проблеми геноциду єврейського населення Київщини. Автором опрацьовано змістовну частину усіх газет, що друкувались на окупованій Київщині: *“Рідна нива”*, *“Уманський голос”*, *“Дзвін”*, *“Дзвін волі”*, *“Таращанські вісті”*, *“Переяславські вісті”*, *“Васильківські вісті”*.

Окупаційна преса містить значну кількість матеріалів, які дозволяють простежити повсякденне життя цивільного населення окупованої території Київщини, причини та мотиви формування колаборації. Характерно, що практично всі статті об'єднані антисемітською тематикою, спрямованою на пропагування теорії так званого “юдо-більшовизму”, яка в умовах окупації отримала назву “жидо-більшовизму”. Незважаючи на відсутність фактів публікації в пресі наказів окупаційної влади про знищення єврейського населення, частина матеріалів характеризує правове становище відповідної категорії населення, зокрема перебування у гетто. В окремих газетах є відомості про євреїв - утікачів, страти євреїв-учасників руху Опору, конфіскацію та розподіл власності розстріляних і евакуйованих громадян.

Досить помітним явищем в археографії даної теми стала поява першої книги 5-томного проекту, присвяченого проблемі Бабиного Яру. Окрім документів, що опубліковані вперше, книга містить також джерелознавчі й концептуальні напрацювання, що стосуються сфери міжетнічних відносин в Україні²².

Надзвичайно важливим для розуміння процесів, що відбулись на окупованій Київщині, є збірник документів радянських спецслужб. Упорядники видання публікують документи, виявлені у фондах ДА СБУ, ДА МВС України, ЦДАГОУ та Архіву Міністерства оборони Російської Федерації. Опубліковані матеріали висвітлюють маловідомі сторінки історії України періоду Другої світової війни, зокрема реакцію місцевого населення щодо окупаційного режиму, репресії нацистів, поширення антисемітизму в українському суспільстві²³.

Таким чином, аналіз архівних та опублікованих документів, що мають відношення до політики Голокосту на Київщині, дозволяє класифікувати джерела за принципом їх фондоутворення та походженням. Основні їх групи становлять: 1) архівні документи; 2) збірники документів і матеріалів; 3)

опубліковані свідчення очевидців подій; 4) періодичні видання. Комплекс опрацьованих архівних та опублікованих джерел за темою дозволяє забезпечити ґрунтовну емпіричну базу для вирішення основних завдань майбутніх досліджень з історії Голокосту, що відбувалась на території окупованої Київщини.

¹*Левитас Ф.* Холокост на Україні (по матеріалам українських архівів) // Проблеми Холокоста: научний журнал. - Вып. 1. - Запорожье: Премьер, 2002. - 200 с. - С. 71-90.

²*Винокурова Ф.* Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - К.: Сфера, 2005. - 220 с. - С. 156-164.

³*Фаримець А.* Документи Государственного архива Днепропетровской области как источник по истории Холокоста в Днепропетровском регионе // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. - Вып. II. - Дніпропетровськ: Центр "Ткума" - Запоріжжя: Прем'єр, 2005. - 224 с. - С. 116-132.

⁴*Винокурова Ф.* Фонди державних архівів Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. Автореферат дис. ... канд. істор. наук. - К., 2003. - 19 с.

⁵Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.233. - 67 арк.

⁶Там само. - Ф.337. - Оп.5. - Спр.13. - 102 арк.

⁷Там само. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.284. - 233 арк.

⁸Там само. - Спр.285. - 144 арк.

⁹Київщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов / Составители *Ф.И.Ильин, М.А.Коломойский, О.С.Кременчугская-Мурат, В.С.Левин, П.М.Овчаренко, Я.Г.Панин* / Под редакцией *П.Т.Тронько*. - К.: Киевское областное книжно-газетное издательство, 1963. - 735 с.

¹⁰Київський процес: Документи та матеріали / *А.Авраменко* (упоряд.); *С.Головко* (голов. ред.). - К.: Либідь, 1995. - 204 с.

¹¹Книга Пам'яті України. Київська область: У 7 т. - К.: Молодь, 1996. - Т.6. - 752 с.

¹²Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах / Сост. *А.Круглов*. - К.: Ин-т иудаики, 2002. - 486 с. (Б-ка Ин-ту Юдайки).

¹³Документи обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии / Сост. *Ф.Д.Свердлов*. - М.: НИЦ "Холокост", 1996. - 131 с.

¹⁴Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов / Редактор *И.Арад*. - Иерусалим: Яд-Вашем, 1992. - 424 с.

¹⁵*Пігідо-Правобережний Ф.* "Велика Вітчизняна війна" [Спогади та роздуми очевидця]. - К.: Смолоскип, 2002. - 288 с.

¹⁶Расскази сыну своему... Воспоминания киевлян-ветеранов Великой Отечественной войны. - К.: Еврейский совет Украины, 1998. - 384 с., ил.

¹⁷Память Бабьего Яра: Воспоминания. Документы / Автор-сост. *И.М.Левитас*. - К.: Еврейский совет Украины, 2001. - 256 с., ил.

¹⁸*Левитас И.М.* Праведники Бабьего Яра. - К.: Еврейский совет Украины, 2001. - 256 с., ил.

¹⁹Живыми остались только мы: Свидетельства и документы / Д-р *Б.Забарко*, ред.-сост., авт. предисл. и коммент. - К.: Задруга, 2000. - 578 с.

²⁰Там же.

²¹Советские евреи пишут Илье Еренбургу. 1943-1966 / Ред. *М.Альтшулер, И.Арад, Ш.Краковский*. - Иерусалим: PRISMA-PRESS, 1993. - 539 с.

²²Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. / Обществ. комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. - К.: Внешторгиздат, 2004. Кн.1: Историческая топография. Хронология событий / сост. *Т.Евстафьева, В.Нахманович*. - 2004. - С.547-593.

²³Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / Упор. *Т.В.Вронська, А.В.Кентій, С.А.Кокін, О.Є.Лисенко, Г.В.Смирнов*. - Київ-Львів, 2004. - 526 с.

ПЕРШОДРУК**ДОКУМЕНТИ XVII - ПОЧАТКУ XVIII ст. З ФОНДІВ
СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

У фондах Сумського краєзнавчого музею серед значної кількості документів XVII-XVIII ст. зберігається 17 рукописних паперових сувоїв, надходження яких датується переважно першим повосенним роком. За такими сувоями в казенному діловодстві минулих часів закріпилась назва “*стовпець*”, “*стовп*” тощо.

Чотири документи, що наводяться, стосуються путивльських служилих людей - дітей боярських Василя Андрійовича, Івана Андрійовича, Івана Івановича та інших Черепових. Вони розповідають про зростання їх помісного землеволодіння, купівлю кріпаків, участь у кримських походах. Помісне землеволодіння на Путивльщині почало формуватись у 70-х роках XVI ст. і широкого розмаху набуло в XVII ст. Вже тоді Черепови перетворилися на досить великих поміщиків, які мали маєтності в селах Волинцеве, Юр'єве, Чаплищі та інших. Почавши збирати землі з XVI ст., Черепови аж до жовтневого перевороту залишалися одними з найкрупніших поміщиків на Путивльщині. Тут в середині XIX ст. їм належало 18 тисяч десятин землі і 3630 кріпаків. У Буринському районі і понині існує засноване Череповими і часто згадуване у документах XVII ст. село Черепівка.

Документи, що публікуються, додають окремі штрихи до історії роду Черепових і формування помісного землеволодіння на Путивльщині в XVII - на початку XVIII ст.

Папір документів №1 та №2 найбільш вірогідно російського виробництва під голандський XVII ст., а документів №3 та №4 - гербовий з філігранями. Гербовий папір має тавра “*в денгу*” і “*1 копейку*”. На звороті документів на “*склейках*”, якими з'єднувались паперові смуги сувоїв, проставлено різні позначки, примітки. В документі №3 дуже вицвіли чорнила, а документ №4 - розірваний на 3 частини.

Текст документів подається сучасним алфавітом, з максимальним збереженням правопису оригіналу, але і з певними порушеннями. Так “*ъ*” наприкінці слів і в середині слова між двома приголосними випущено. Літери “*ять*”, “*ї*”, “*і*”, “*омега*”, “*фіта*”, “*ксі*”, “*псі*” та інші, відсутні в сучасному російському алфавіті, замінено літерами “*е*”, “*и*”, “*о*”, “*ф*”, “*кє*”, “*пє*”. Усі титли розкрито, скорочені слова відтворено повністю, а надрядкові літери введено в рядок. Дати замість літер подано арабськими цифрами, поряд з якими в дужках проставлено дати за сучасним літочисленням. Вживання великих літер і розділових знаків відповідає сучасним граматичним і синтаксичним правилам. Збережено фонетичні і морфологічні особливості текстів.

Упорядкування та публікація *САПУХІНОЇ Л.П., БСЛІНСЬКОЇ Л.І.*

Док. №1

Позичковий запис, виданий жителем Недригайлова П.С.Аношковым путивльцям І.А. та В.А.Череповим про те, що під заставу позичених 20 рублів він віддає їм на вивіз свого кріпосного селянина О.А.Рябцова з родиною і відмовляється від усяких зазіхань на нього, зобов'язуючись в разі порушення угоди виплатити 50 рублів неустойки. 1688 р.

Се аз, недригайловец черниговец Прокофей Степанов сын Аношкав, дал еси на себя сию запис путивльцам Ивану да Василью Андреевым детем Череповым в том, что в нынешнем во 196 (1688) году сентября в 28 день занял я, Прокофей, у них, Ивана да у Василья, денег дватцат рублев, а за те заемные денги поступилс яз, Прокофей, ым, Ивану да Василью, крепосного старинного деда своего крестьянина Аниску Анцыфорова сына Рябцова з женою иво и з детми и с ево крестьянскими животы, и того моево Прокофьева крестьянина им, Ивану да Василью, свесть на свою землю и вперед мне, Прокофью, и моей жене, и детям к ним, Ивану и к Василью, и к их женам, и детям в того своево старинного крестьянина у Вониску Рябцова и у жену иво, и детей, и в ево крестьянския животы ни во что не вступатца, ни которыми дельи и иному никому не продават, и не закладыват, и ни в какие крепости не писат, и не поступатца, и от сторонних людей от уступщиков во всем очищат, и свесть им на землю того моево крестьянина на свою, как они то хотят, а будет я, Прокофей, против сей своей записи, как писано выше сего, в чем нибуд хотя в малом чем не устою, им, Ивану и Василью, и их женам, и детям взять на мне, Прокофью, и на моей жене, и на детях по сей записи пядесять рублев денег московских, а на то послух Фрол Чюпахин, а запис писал Стешка Покровского лета 7196-го (1688) году сентября в 28 день.

[Зворот]

К сей записи благовещенской поп Андрей вместа недрыгайловского салдата Прокофья Степанова сына Аношкова по иво велению руку приложил. Послух Фролко Чюпахин руку приложил.

Сумський обласний краєзнавчий музей (далі - СОКМ). - КП.25257. - Д.4421. (Оригінал).

* * *

Док. №2

Виписка з путивльських відказних книг щодо закріплення за В.А.Череповим маєтностей в с.Волинцеве Путивльського повіту, які він одержав від П.А.Карпова в обмін на маєтності в с.Черепівка того ж повіту. 1694 р.

Список с подлинной выписи

7202 (1694) января в 30 день по указу великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержцев думной дворянин и воевода Григорей Иванович Косагов да дяку Илья Колпаков велели дат выпись путивльцу Василью Андрееву сыну Черепову и за отказных книг отказу путивльские приказные избы подячего Леонтию Селиванова, что в нынешнем в 202-ом (1694) году января в 27 день по указу великих он государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержцев и по грамоте ис Помесного приказу за приписю дьяка Алексея Волкова отказал он Леонтей ему Василью путивльца Петрово поместье Прокофьева сына Карпова в Путивльском уезде в Драгалевской волости в селе Волынцове четыре чети в поле, а в дву потому же, и с лесом хоромным и дровяным, и санными покосы, и с рыбными ловли и в селе же Волынцове крестьянскую усадьбу Стешки да Андрюшки Бутовых, что смежно с усадбою крестьянскою Петра Шечкова, а по другую сторону с Васильевым крестьянином Вощинина с Алешкою Фроловым и с распашиною той усадбы пашенною землею в поместье со всеми угоди. А ему Петру отказал ево Василева поместья в Путивльском же уезде в селе Череповки одну четвьерь в поместье же со всеми угоди. И по указу великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержцев и по сей выписи путивльцу Василью Андрееву сыну Черепову тем вышеписанным меновным поместьем и вышеписанною крестьянскою усадбою и той усадбы распашиною землею и с лесы хоромными, и з дровяными, и с санными покосы, и с рыбными ловли, и со всеми угоди владеть и ведать за сабою по сим межам и урочищам. У сей выписи думного дворянина ы воеводы Григорья Ивановича Косагова печать приложена.

*Подлинная выпис за приписю дьяка Илья Колпакова.
Справа подячего Леона Селиванова.*

СОКМ. - КП.375. - Д.4412. (Оригінал)

* * *

Док. №3

Кріпосний запис про обмін земельними угіддями між путивльцями В.А.Череповим і В.Г.Трифоновим. 1700 р.

1793 году сентября 2 дня в вотчинную коллегию копия принята.

Секретарь Иван Иванов

Се аз, путивлец Внифатей Григорьев сын Трифанов, дал сию запис путивльцу Василью Андрееву сыну Черепову и жене ево, и детем в том, что в нынешнем тысяча семьсотом году мая в тридесять первый день, поговоря я, Внифатей, с ним, Василем, меж себя полюбовно менялис великого государя

жалованем. А а своими поместья я, Внифантей, променил ему, Василию, в Путивльском уезде в подгородном стану в Дроголевской волости, что дано ис поместья Федора Андреева сына Трифанова отцу моему Внифантьиву, Григорью большаю Трифанову, за четвертную пашню рыбная ловля три четверти в реке Семи и в озерах, что явитца в вотчине по даче за отцом моим в Дроголевской волости вобче с помещици с Михайлом Волынцовым с товарищи, что на мой, Нифантьив, жереб отбратив доверяцца, а будет что и сверх тех вышеписанных чети, что за отцом моим и за мною, Внифантьем, в тех вышеписанных урочищах рыбных, а ловелел и всяких угодей явитца, и то все справить ему Василию за собою со всеми угоди. А против того выменил я, Внифантей, у него, Василя, ис поместья иво в Путивльском же уезде в подгородном стану в селе Череповки пашни пол пол четверика, а за переходные четверти взял я, Внифантей, у него, Василя, денег пятнадцатцать рублев, и о справке того вышеписанного променного вотчины рыбных ловелел со всеми отца своего угоди дать мне, Внифантью, ему, Василию, зарукою челобитною и как по той челобитной о справке того моиво променного вотчины за ним, Василем, и о допросе меня, Внифантья, привезена будет великого государя грамота в Путивль или в которой город нибуд, и мне, Внифантью, по тому своему челобитью и по грамоте стать к допросу и ничему допросу того своего променного вотчины отца своего ничем не спорит и к допросу рука приложит, а будет волею Божиею меня, Внифантья, в живых не станет, и по вышеписанному договору и по моему челобитью, по государеву указу и по грамоте стат к допросу жене моей и детем. Так же ничем той моей мены не спорит и ничем не порочит, а к допросу рука приложит безо всякой турбации, и тою вышеписанною рыбною ловлею тремя четвертми и что сверх тех чети по вышеписанному в вышеписанной Дроголевской волости по даче в вотчине явитца, владеет ему, Василию, и до исправки, а наперед сего то мое променное вотчины три четверти с рыбными ловли, что в сей записи писано выше сего со всеми угоди, никому не продано и не променено, и не поступлено, и ни в какие крепости ни за кем не написано, и ни владеет тем тремя четвертми рыбною ловлею со всеми угоди окроме сей моей записи никто, а вышеписанною променною иво, Василя Черепова, поменую землю в селе Череповка пол пол четвериком мне, Внифантью, и жене моей, и детем не владеет и кому никому не поступатца окроме иво, Василя, и жены иво з детем и впред мне, Внифантью, и жене моей, и детем в ту, вышеписанною променною вотчину отца своиво в рыбные ловли с тремя четми со всеми угоди в вышеписанных урочищах, что в сей записи писано выше сего, не вступатца и ни которыми делы не оттягивать и от сторонних людей и от уступщиков иво, Василя, во всем очищать, и убытка никакова не доставить, а будет я, Внифантей, или жена моя, или дети против сей своей записи хотя в малом чем, как о том в сей записи писано выше сего, не устоим и ему, Василию, и жене ево, и детям взять на мне, Нифантье, по сей записи за всякую неустойку по пятидесят рублев денег, а ся запис и впред ему, Василию, в запис вечно. При сей записи были свидетели Семен Иванов сын Шечков, Семен Лаврентьев сын Бершов, а запис писат с ведома столника и воиводы и полковника Ивана Костянтиновича Нечаива путивльские приказные избы подячой Федор Мосалитинов лета 1700 мая в 31 день.

[Зворот]

1700 год июня в 1 день ся запис в Путивле в приказной избе перед столником и воеводою и полковником перед Иваном Костянтиновичем Нечаевым чтена и в записную книгу крепостей записаной

Справил Пашка Борыбин

К сей записи Внифантей Трифонов, что Василью Черепову из вотчины отца своего в Дроголевской волости, что дано ис поместья Федора Трифонова три четверти, и что явица сверх тех четвертей по даче вотчине отца моего рыбные ловли со всеми угоди. Промен при свидетелех при Семене Шечькове и при Семене Бершове и запис такову на себе дал я и за перехожие четверти деняг пятнадцать рублей взял, и руку приложил.

К сей записи Семен Шечков и вмест свидетеля черниговца Семена Ларионова сына Бершова по иво велению руку приложил.

[Збоку]

по второй явочной книге №601

СОКМ. - КП.378. - Д.4415. (Оригінал)

* * *

Док. №4

Грамота царя Петра I лутивльському воеводі І.Г.Анненкову з вказівкою не стягувати податки за 1687 і 1689 рр. з селянських дворів в селах Чаплиці, Волинцеве, Юр'єве, які знаходились в помісному володінні В.А. та І.І.Черепових, у зв'язку з участю колишніх власників цих дворів І.І.Черепова і П.П.Карпова у кримських походах. 1702 р.

От великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержца в Путивль столнику нашему и воеводе Ивану Григорьевичю Анненкову били челом нам, великому государю, путивльцы Василей Андреев сын да Иван Иванов сын Череповы. По нашему, великого государя, указу и по грамоте ис Печатного приказа правишь деть со крестьян их на 195 (1687) и на 197 (1689) годы за крымские походы рублевые денги, а с тех крестьян были он, Василей, а Иванов отец Иван же, да Петр Прокофьев сын Карпов на наших, великого государя, службах в обеих крымских походах, и нам, великому государю, пожаловати б их не велет на крестьянях их тех рублевых денег правит. Потом дать им нашу, великого государя, грамоту, а в Печатном приказе в перечневых списках с переписных путивльских книг 186 (1678) году написано за Иваном да за Василем Андреевыми детми Череповыми в деревне Юрьевой крестьянских и бобыльских десять дворов, за Петром Прокофеевым сыном Карповым в деревне Козловке да в селе Волинцове один двор, за Федором Ивановым сыном Череповым в деревне Чаплицах з деревнею семь дворов, а в памяти ис Помесного приказа и из Розряду за приписми дьяков Анисима Невезжина, Ивана Уланова марта 23 да 27 чисел нынешнего 7702-го (1694) году написаны за путивльцы за Иваном да за Василем Андреевыми детми Череповыми поместья и вотчины по даче 193-го (1685) году, что им дано и отделено дяди их двоюродного из Яковлева поместья и вотчины Федорова сына

Дано во рпн Іако Оца Епо Твмиліа
 Федора Іванова сна Терепата влти влішолу
 Угоду вкото родно Стану влтане гатілішох
 Крпільяшии Ата Атора Залашені Ондрбе
 Паміє іноа Терепакшіи Задни вполбствіе
 Падатє СД Твмліа Ікоошазни ннгодо то Ему
 Дано Пошазано Попостуіє Твмліа
 Петра Прошова сна Крпїона Помбствіе
 Епо влтишолу Угоду влтане лем (сид)
 вполбствіе вполбствіе Даниї Дворд
 Крпільяшии влтане во рсе влтане Іако
 Пошєму влішолу Іако Ушазо Ікоошазно
 Наншіи Мелїшолу Іако влтане влтане
 Походлх Твмліа влішолу Даваліи
 Ондрбе влішолу влішолу Терепати Петрб Тупо-
 днєшнє сиб Крпїоніи влішолу Даваліи
 Потрєла тї а ннєшнєшнє ОУ влтане Пошє
 Мелїшолу Іако Ушазо Ікоошазнє стлбх
 Іх влішолу Івановіи Крпільяшии
 Терепакшіи влтане рсе Ірєз Іако влтане
 Епо влішолу Іванова сна Івана Ікоошазно
 Крпїоніи влтане Іако влішолу Походлх
 Даниї Іматїє нє влішолу Іако влішолу
 Аторатї влтане Іако влішолу Ікоошазно
 нє влішолу Іако влішолу Ікоошазно
 Іванб Ікоошазно влішолу Іако влішолу
 Тракотта Ірєзетї Ікоошазно Твмлішолу
 Угоду влтане влішолу Ондрбе влішолу
 сна Терепата Дрпїи влішолу Даваліи

Черепова, а ему Якову то поместье и вотчина дано во 188-ом (1680) отца ево путивльца ж Федора Иванова сына Черепова в Путивльском уезде в подгородном стану в деревне Чаплищах крестьянских два двора, за Василем же Андреевым сыном Череповым за одним поместье по даче 204-го (1696) году и по отказным книгам, что ему дано и отказано по поступке путивльца ж Петра Прокофьева сына Карпова поместье ево в Путивльском уезде в Драголевской волости в селе Волынцове один двор крестьянской. И в прошлых во 195-ом (1687) и во 197-ом (1689) годе по нашему, великого государя, указу и по наряду на наших, великого государя, службах в крымских походах путивльцы Василей да Иван Андреевы дети Череповы, Петр Прокофьев сын Карпов были до отпуску и апреля в 1 день нынешнего 1702-го году по нашему, великого государя, указу и по выписке с тех их Василевых и Ивановых крестьян Череповых в зборы 195-го (1687) и 197-го (1689) годов за службы ево Василевы, а Иванова отца Ивана ж и Петра Карпова тех же годов крымских походов денег имать не велено, а з достальных дворов, буде хто службами и платежем не очиститца велено взять денги по указу, и как к тебе ся наша, великого государя, грамота придет, и ты б Путивльского уезду с поместей Василья Андреева сына Черепова деревни Чаплищ да села Волынцова, да деревни Юрьевой с крестьянских и з бобыльских с семи дворов Ивана Иванова сына Черепова деревни Чаплищ же да деревни Юрьевой со шти дворов денежные казны ратным людям на жалованье на 195-й (1687) и на 197-й (1689) годы по сему нашему, великого государя, указу править не велел, и крестьян их с правезу велел свободить, а з деталных дворов буде хто службами и платежем не очистит, взять денги в оба зборы по указным статьям. Прислал к нам, великому государю, к Москве в Печатной приказ с ыными такими ж зборными денгами тот час да о том к нам, великому государю, писал, а отписку велел подать и денги посылицику объявить в Печатном приказе думному нашему дворянину и печатнику Никите Моисеевичю Зотову с товарищи. Писан на Москве лета 1702 апреля в 3 день.

[Зворот]

*Дьяк Петр Швиртов
Смотри Михайло Рыбинской
В Путивль столнику нашему и воиводе Ивану Григорьевичю Анненкову
Полчина взято Череповых*

СОКМ. - КП.374. - Д.4408. (Оригінал)

**ЗЕМСЬКИЙ ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ БАНК**
(за матеріалами Державного архіву Сумської області)

З 1864 р. в Російській імперії виникли земства як органи місцевого самоуправління. Вони провели величезну роботу, яка сприяла піднесенню сільськогосподарського виробництва, розвитку місцевої промисловості, торгівлі, благоустрою міст і т.д. Земства створили мережу ветеринарної, зоотехнічної та агрономічної служб, займались постачанням сільськогосподарських машин і знарядь, елітного насіння традиційних і нових культур, проводили освітню роботу серед сільського населення (організували виставки, курси, лекції, видавали популярні брошури тощо), заснували ряд сільськогосподарських шкіл і училищ, підтримували кооперативний рух, забезпечили фінансування кредитних товариств, займались освітніми, страховими, медичними, протипожежними й іншими справами.

Для фінансування цієї діяльності потрібні були установи, які б безпосередньо займалися вкладними, позичковими і посередницькими операціями.

У другій половині XIX ст. фінансово-кредитними операціями в Україні займалась ціла система установ державного і недержавного типу - банки, ощадні каси, товариства дрібного кредиту тощо. В процесі своєї діяльності ці установи нагромадили масиви документів і матеріалів, які становили і становлять важливу джерельну базу всебічного вивчення історії народного господарства Сумщини. В Державному архіві Сумської області є фонди Сумського і Роменського відділень Державного банку (відповідно Ф.213 і Ф.957), міських громадських банків краю - Роменського (Ф.1153), Сумського (Ф.354), Кролевецького (Ф.824), Путивльського (Ф.445), Білопільського, фонди комерційних банків (Орловського, Азово-Донського, Московського промислового), фонди багатьох кредитних товариств та їх спілок (союзів).

Досить повно представлені матеріали Олександрівського сільськогосподарського банку Сумського земства. Крім банківських документів (Ф.2), дослідники, вивчаючи історію цієї установи, можуть користуватися матеріалами земельних зборів, протоколами засідань повітової земської управи, матеріалами ревізій, листуванням членів правління банку з керівними інстанціями і іншими документами архівних фондів.

Питання про створення земського банку було поставлене на засіданні земських зборів Сумського повіту в липні 1868 р. В їх рішенні говорилось: *“Заслушав доклад управи об учреждени земского банка, собрание постановило: поручить управе для составления проекта устава Сумского земского банка образовать при ней особую комиссию с участием в ней членов управи и шести гласных земского собрания и, по изготовлению проекта устава, представить его на обсуждение в ближайшее земское собрание”*¹.

В березні наступного року проект статуту земського банку був заслуханий на засіданні спеціальних земських зборів. За проектом це мав

бути акціонерний банк. Управі доручалось після доопрацювання відіслати проект статуту на затвердження до міністерства фінансів, оголосити про перший випуск акцій, скликати спеціальні збори земства для вирішення нагальних питань роботи банку².

В серпні 1870 р. на черговому засіданні земських зборів представники управи доповіли, що *“Из особой канцелярии по кредитной части при Министерстве финансов получено уведомление №3574 о том, что в утверждении особого устава для Сумского земского банка не представляется надобности ввиду внесения на утверждение Государственного Совета проекта нормального положения о земских банках”*³. Збори уповноважили управу продовжити переговори з канцелярією по кредитах міністерства фінансів. Переговори тривали майже два роки, типовий статут для земських банків за цей час так і не був затверджений, і тому в серпні 1872 р. на чергових земських зборах голова Сумської земської повітової управи М.К.Алчевський просить дозволити управі *“Ходатайствовать перед особой канцелярией по кредитной части Министерства финансов об учреждении общества взаимного кредита Сумского уездного земства”*⁴.

Оскільки статутні документи товариств взаємного кредиту були на той час розроблені і затверджені вищими державними органами, то в червні 1873 р. управа одержала дозвіл на відкриття товариства. Спеціально зібрані земські збори ухвалили перерахувати до основного капіталу 16 тис. крб. із земських фондів і залишити цю суму основним капіталом товариства на десять років зі збереженням за земськими зборами права продовжити строк після закінчення означеного терміну. Управі доручалось знайти приміщення, придбати обладнання, запросити персонал для товариства. Приміщення товариства знаходилось на вул.Соборна. Таким чином, установа для проведення фінансових операцій земства була створена.

На черговому засіданні повітових земських зборів у травні 1881 р. гласний І.Г.Харитоненко попросив дозволу у головуючого, предводителя повітового дворянства В.А.Савича зробити заяву. Вона звучала так: *“Желая почтить дорогую для всякого русского память усопшего нашего Государя и заявить чувства моей личной признательности к почившему в Бозе моему благодетелю Монарху, я бы желал предоставить Сумскому земскому собранию капитал 50 тыс. рублей и покорнейше прошу Вас, Милостивый Государь, ходатайствовать перед собранием, не найдет ли оно возможным на этот основной капитал открыть в г. Сумах имени усопшего Императора “Александровский сельскохозяйственный банк” и если оно удостоит осуществить мое желание, то само собой разумеется оно примет на себя труд составить и устав банка; с моей же стороны, не считая себя в этом деле компетентным, просил бы руководиться следующим соображением: 1) что банк учреждается с целью поднятия сельского хозяйства и приобретения земли крестьянами единолично и обществами, 2) что с развитием его операций и средств кредитом пользуются землевладельцы и арендаторы других сословий как русские, так и иностранцы лично ведущие свое земельное хозяйство, 3) что учетный процент для заемщиков останется не выше 6 годовых: все же другие статьи устава могут быть редактированы собранием по его усмотрению;*

мне остается еще высказать Вам, Милостивый Государь, что я лично верю в развитие и пользу такого учреждения и не имею никаких сословных предубеждений, а если желаю чтобы первую помощь это учреждение оказало крестьянам, то руководствуюсь их крайнею надобностию улучшить своё хозяйство и не скрою от Вас того чувства удовольствия, что Бог мне даёт средства проявить хотя в скромной доле мои симпатии к тому люду, которому я имею счастье всецело принадлежать, между которым протекло моё детство и который своими непосильными трудами много способствовал моему благосостоянию. Покорнейше прошу о последующим по сему меня уведомить, и принять уверения в совершенном почтении преданного Вам Ивана Харитоненко”⁵. Заслухавши і обговоривши заяву, збори ухвалили:

“1) поручить управе составить от имени земского собрания адрес для поднесения И.Г.Харитоненко, в котором выразить чувства живейшей признательности земства за сделанное И.Г.Харитоненко предложение;

2) предлагаемый основной капитал в 50 тыс. руб. на открытие банка принять;

3) условия, предложенные И.Г.Харитоненко, как основания для устава учреждаемую банка принять;

4) ходатайствовать в установленном порядке об испрошении Высочайшего соизволения на учреждение и открытие в Сумах земского банка;

5) поручить управе составить проект устава учреждаемого банка при участии специалистов и г.г. гласных, которых управа признает необходимым пригласить для содействия ей в этом труде; поручить управе выработать устав к сентябрю...”⁶.

25 жовтня 1881р. П.І.Харитоненко повідомив земським зборам, що він жертвує банку ікону, касову шафу і меблі. Збори пожертвування прийняли, висловили Павлу Івановичу подяку. На цьому ж засіданні головуючий оголосив заяву полковника П.Подольського про пожертвування ним Олександрівському сільськогосподарському банку 5 тис. крб. з тим, щоб вони були долучені до основного капіталу. Пожертвування було прийняте.

На цьому ж засіданні було розглянуто проект статуту Олександрівського банку, розроблений бухгалтером товариства взаємного кредиту Сумського повітового земства Архангельським. Проект розглядали по параграфах. При розгляді параграфу 2 проекту про завдання банку виникли суперечки. Частина гласних вважала, що оскільки банк буде обслуговувати селян, то слід визначити його як установу дрібного кредиту. Це могло відштовхнути від банку клієнтів, які могли б оперувати значними сумами. Засновник банку І.Г.Харитоненко виступив проти такого обмеження діяльності банку і заявив, що якщо операції і вклади в банк будуть незначними, то по відкриттю банка він негайно внесе 100 тис. крб. на 10 років під 4% річних. Було прийняте рішення суми кредитів не обмежувати⁷.

Представники управи пропонували зафіксувати в статуті можливість підвищення процентів по кредитах, якщо це буде викликано фінансовою необхідністю. Проти цього знову виступив засновник банку, тому в проект статуту було внесене правило видавати кредити не більше, ніж під 6% річних.

Параграфи проекту статуту обговорювались на декількох засіданнях зборів і врешті було прийняте рішення:

“1) проект устава банка принять с теми изменениями и дополнениями, которые сделаны собранием;

2) ходатайствовать перед правительством в установленном порядке о присвоении учреждаемому банку наименования “Александровский”,

3) поручить управе ходатайствовать об утверждении устава в порядке, указанном в законе”⁸.

До питання про відкриття банку земські збори повернулися у вересні 1883 р., після того, як управа одержала дозвіл міністра фінансів на відкриття банку. До проекту статуту Міністерство фінансів вносило деякі поправки. Рекомендувалось:

1) встановити розмір мінімальної позики у 25 крб. і максимальної в 300 крб.;

2) визначити розмір позики для індивідуальних позичальників і товарисгв;

3) збільшити термін позики з 2 до 3 років;

4) із числа гласних повітових земських зборів обрати попечителів для підтвердження благонадійності позичальників, врахування різного роду нещасних випадків, які давали право на відстрочки платежів.

Виправлений і доповнений проект статуту знову відіслали до Санкт-Петербургу на затвердження міністру фінансів, але в лютому 1885 р. Сумська земська управа замість власного проекту одержала проект статуту Олександрівського банку, розроблений Особливою канцелярією по кредитній справі міністерства фінансів. Проект затверджений надзвичайним засіданням земських зборів 18 лютого 1885 р. За цим проектом позики надавались під 6% річних, вклади приймалися під 5% річних.

Оголошення про відкриття банку було зроблено на чергових земських зборах 28 вересня 1885 р. Тоді ж управа запропонувала зборам затвердити кошторис банку на утримання правління і приміщення, обраги попечителів банку, встановити розмір позик і можливості їх забезпечення, затвердити інструкцію для правління банку.

Гласний повітових зборів, фактичний засновник банку І.І.Харитоненко запропонував розмістити правління банку в приміщенні земської управи, призначити директору банку платню в розмірі 1500 крб. на рік, двом заступникам - по 500 крб., розмір позики встановити для товариств до 3000 крб., для окремих осіб - до 300 крб., визначити розмір відсотків по позиках - 6%, по вкладах - 5%. Збори проголосували за цю пропозицію, встановили річний кошторис банку в 6297 крб. 50 коп., затвердили інструкцію, запропоновану управою, за якою засідання правління банку із запрошеними членами управи мали відбуватись не менше 2 разів на тиждень.

1 жовтня 1885 р. на чергових земських зборах було обрано правління банку у складі 3 осіб:

- голову правління - губернського секретаря В.І.Краснянського;

- двох членів правління - селян В.І.Кононенка і О.А.Любченка.

На пропозицію І.Г.Харитоненка збори почали клопотання перед міністерством фінансів про зміну параграфу 33 статуту банку, за яким відсотки

за позику мали б сплачуватись одразу після оформлення її, а не по закінченню строку позики⁹.

Починаючи з 1886 р., у порядок денний земських зборів щорічно вносились питання про роботу Олександрівського сільськогосподарського банку. Це дає можливість на основі матеріалів журналів засідань прослідкувати за роботою банку. У вересні того ж року земські збори прийняли рішення про розміщення правління банку в будинку управи, обрали попечителів і разом з тим постановили, що волосні старшини несуть майнову відповідальність за правильність довідок про майнове і сімейне становище позичальників. Було вирішено також, що фінансову і матеріальну відповідальність за касу, майно банку несе управитель банку; контроль за касою і поточними фінансовими справами має здійснювати ревізійна комісія в присутності всіх членів земської управи; банківське листування у межах повіту повинно вестись через земську пошту безплатно; розмір відсотків по вкладах може міняти і встановлювати директор правління за згодою земської управи, для забезпечення вкладів відрахувати від основного капіталу залишки понад 50 тис. крб. і перерахувати їх до запасного капіталу. Був затверджений кошторис на 1887 р. в сумі 4537 крб.¹⁰

Щорічно земські збори розглядали, обговорювали і затверджували річний звіт і кошторис банку. Беззмінним головою правління банку був В.І. Краснянський.

Але роботу банку не можна назвати успішною. Вона певною мірою була обмежена його засновником. А саме: клієнтами банку були лише селяни - найбідніша частина населення повіту, які з причини різних нещасть (падіння худоби, пожежі, неврожаї, смерть годувальника) нерідко не могли повернути позичене, класти на рахунки банку селянам теж було нічого; розміщені в державні цінні папери капітали банку не приносили особливих прибутків. Такий висновок можна зробити за звітами, що зберігаються у фондах архіву.

У 1911 р. для узгодження роботи банку з діяльністю кредитних товариств на прохання земських зборів особлива канцелярія міністерства фінансів дозволила змінити статут банку. З дозволу Управління у справах дрібного кредиту збори затвердили для банку статут земської каси дрібного кредиту, відповідно до положення про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 р.¹¹

Банк став функціонувати як каса дрібного кредиту. Попечителями банку дрібного кредиту стали земські агрономи, банку було дозволено давати кредити товариствам і позичко-ощадним касах Сумського повіту в основний капітал без обмежень. Але і це не врятувало становище. У березні 1915 р. ревізор Управління у справах дрібного кредиту В.В.Крайнський і інспектор дрібного кредиту В.І.Посталенко провели ревізію банку. Крім технічних недоліків в роботі персоналу, в акті відзначено невисокі щорічні прибутки банку і внаслідок цього мале поповнення капіталів. Було відзначено, що банк проводить фінансові операції всього лише 2 дні на тиждень і це відштовхує клієнтів, відсотки по вкладах у банку значно менші, ніж у державних ощадних касах, що не стимулює приплив вкладів. На думку ревізора, управління банку зовсім не турбується розвитком його операцій, має всього 22 клієнти, але щорічно витрачає на зарплату і інші потреби більше 5 тис. крб. Прибутки

банку за останні роки в десятки разів нижчі, ніж видатки. Рекомендовано земським зборам і управі внести зміни до статуту банку, створити колегіальне управління банком, розширити операції за рахунок залучення коштів неселянського населення¹¹.

Останню спробу поліпшити ситуацію в Олександрівському банку повітове земство зробило в 1917 р. На засіданні управи в листопаді того року було відзначено, що банк вичерпав свої можливості. Після реорганізації 1911 р. він фінансував кредитні товариства повіту, але влітку 1917 р. кредитні товариства Сумського повіту об'єднались в Союз кредитних товариств, який взяв на себе ті функції, які виконував банк. Для збереження банку пропонувалось перетворити його у звичайний банк, який би надавав короткотермінові і довгострокові кредити для промисловості, сільського господарства, кредитував би діяльність земських установ. Була прийнята програма реформування банку, але втілити її в життя не дозволило встановлення нової влади.

¹Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 до 1895 г. / Сост. *М.Л.Городенский*. - Сумы: Типография В.П.Радионова, 1895. - С.303.

²Там же. - С.303-304.

³Там же. - С.304.

⁴Там же. - С.304-305.

⁵Журнал заседания Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 21 июня 1915 г. с приложениями. - Сумы: Электро-печатня Т-ва А.Е.Чернобрывченка, 1915. - С.50.

⁶Систематический сборник постановлений Сумскою уездного земского собрания с 1865 до 1895 г. - С.308.

⁷Там же. - С.308-310.

⁸Там же. - С.311.

⁹Там же. - С.312-313.

¹⁰Там же. - С.314.

¹¹Журнал Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 29 ноября 1911 г. с приложениями. - Сумы: Типография П.К.Пашкова, 1912. - С.21-22.

¹²ДАСО. - Ф.2. - Оп.1. - Спр.26. - Арк.29-34.

ПОДОЛЯКА Н.

ІСТОРІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX - початок XX ст.)

Одним із малодосліджених аспектів розвитку української культури Харківської губернії другої половини XIX - початку XX ст. є діяльність, спрямована на розвиток видавничої справи. Адже друкарні завжди були ідеологічними центрами, які акумулювали й поширювали науку, культуру, освіту. Видавнича справа - сфера суспільних відносин, що поєднує в собі організаційно-творчу та виробничо-господарську діяльність юридичних і фізичних осіб, зайнятих створенням, виготовленням і розповсюдженням видавничої продукції¹.

Перший проект відкриття друкарні на Слобожанщині виник ще у 60-ті рр. XVIII ст. і пов'язаний з іменем першого Харківського губернатора Є.О.Щербиніна та діяльністю Харківського колегіуму. Але, на думку дослідників, цей проект так і залишився невідомим у житті. Лише наприкінці XVIII ст. при Приказі суспільної опіки виникла перша на Слобожанщині друкарня (з 1912 р. - друкарня губернського правління), але її діяльність не набула широкого розмаху². У другій половині XIX - на початку XX ст. книговидавнича справа стає сферою підприємницької діяльності. За даними Харківських календарів, у Харкові на початку XX ст. видавничою справою займалися 24 громадські та приватні друкарні, серед яких і друкарні газет: "Южный край", "Утро", "Коммерческая"³. Цей список доповнюють дані А.Гнедича та С.Аксьонова, подані в огляді фабрично-заводської промисловості⁴. А саме: додамо ще 5 Харківських, 1 Богодухівську, 2 друкарні в Ізюмі, 1 у м.Куп'янськ, 1 у м.Слов'янськ, 1 у м.Вовчанськ.

Серед поліграфічних закладів сучасної території Сумщини, про які згадується в огляді, друкарні Пашкова Костянтина Михайловича та Родіонова Василя Петровича у м.Суми, а також Охтирські друкарні Певзнера Ізраїля Євелійовича, Заїкіна Василя Семеновича, Лебединська друкарня Когона Мойсея Євелійовича. За звітом 1886 р., 2 друкарні у місті Суми виробляли продукцію на суму 12 тис. крб. на рік, а кількість працівників сягала 26 чоловік⁵. На початку нового століття у місті діяло три друкарні: Пашкова, Вертикова і Радіонова⁶. У 1912 р. було зареєстровано друкарні А.Є.Чорнобривченка та І.Г.Ільченка, з 1914 р. працювала також Білопільська друкарня П.Я.Кравченка.

У 1903 р. у 21-му паперовому та поліграфічному закладі трьох Лівобережних губерній України вироблялося продукції на суму більше 900 тис. крб. Так, на цих підприємствах у Полтавській губернії працювало 192 особи, у Харківській - 838, відповідно сума виробітку 14 закладів Полтавської губернії становила 128 тис. крб.; 7 підприємств Харківської губернії - 779 тис.крб. У Чернігівській губернії поліграфічні заклади взагалі були відсутні.

Серед великих видавничих підприємств, які видавали продукції на суму більше 10 тис.крб. на рік - друкарні Варшавчика, Йозефовича, Котлярова, кн. Гагаріна у м.Харків та друкарня К.М.Пашкова у м.Суми.Мали свої палітурні майстерні товариство "Печатня Яковлева", Адольф Дарре, Зільберберг,

Варшавчик, Молчадський, Шепелевич, Котляров (м.Харків), Пашков (м.Суми), Вейнблат Машулин Тевлонович (м.Слов'янськ), Харківське губернське правління. Даних про відкриття сумських та охтирських друкарень Державний архів Сумської області не має. У Державному архіві Харківської області зберігається документ: прохання про відкриття Лебединської друкарні М.С.Когона від 18 листопада 1881 р.: *“Проживая в городе Лебедине более десяти лет и занимаясь постоянно переплетных дел мастерством, выполняю заказы как для всех присутственных мест г.Лебедина, так и по уезду оного, в настоящее же время для более успешной поставки заказов я, с согласия жителей города Лебедина и уезда оного, предложил открыть в городе Лебедине типографию с одной скоропечатной машиной”*⁷.

На що було отримано відповідь від 3 березня 1884 р.: *“Моисею Ехелеву Когану согласно прошению его для представления господину Харьковскому губернатору в том, что на открытие им, Коганом, в г.Лебедине типографии со стороны городской управы препятствий не встречается”*. Так, 25 грудня 1884 р. за підписом Харківського губернатора було видано свідоцтво на право відкриття друкарні у м.Лебедин.

Після подій революції 1905 р. у Лебедині по провулку Пархоменкова відкривається друкарня селянина О.Г.Солодовникова з дозволу Харківського губернатора від 26 липня 1908 р. за №5102⁸. Півтораповерховий будинок на розі нинішніх вулиці Щербакової та провулку Мудрого зберігся до наших днів. Обсяг робіт у друкарні Солодовникова був меншим, кількість працюючих невелика. Крім російського шрифту, тут були каси з українським алфавітом. Послугами цієї друкарні користувалися земська і волосна управи, господарі майстерень, млинів, заводів, а також духовенство. У 1921 р. обидві друкарні були об'єднані. Все обладнання перевезли у приміщення друкарні М.С.Когона.

Щодо друкарні П.К.Пашкова у м.Суми, 4 грудня 1919 р. її було націоналізовано повітовим революційним комітетом і здано в оренду спілці кооперативних товариств. У 30-ті рр. ХХ ст. у приміщенні колишньої друкарні містилось хімічне виробництво *“Промкомбінату об'єднаної праці”*. На жаль, до нашого часу це приміщення не збереглося. Проте і нині вулицю Соборна (будинок №29) прикрашає колишній магазин книжкових та паперових товарів П.Г.Удовиченка, у якому працювало відділення контори газети *“Луч”*.

Більшість поліграфічних закладів Харкова мали поруч бібліотеки, склади і магазини книг. Завжди було актуальним питання видавничої продукції, яка складає репертуар поліграфічних закладів. Репертуар - підсумок значних духовних досягнень народу. Цим питанням у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. опікувалося Головне управління у справах друку, яке диктувало видавцям, що можна віддавати до друку.

Ніхто не дасть докладної відповіді, скільки українських книжок було видано в період 1798-1916 рр. Незважаючи на цензуру, на початку ХХ ст. спостерігається зростання випуску наукової літератури, з'являється елітарна художня література, книги, що мають *“капітальний характер”*, книги на широкий загаль, підручники. Книга із явища рідкісного перетворювалася в явище буденне. Водночас, українській книзі була притаманна вузькість репертуару, адже повністю охопити найприхильніші до неї верстви населення

заважали несприятливі адміністративні умови. Ще не настав час, щоб українська книга йшла нарівні з російською, а тим більше зайняла провідне становище. У Харкові за академіком Д.І.Багалієм вийшло чимало альманахів, де було надруковано багато українських творів і праць про Україну: “Український альманах”, “Утренняя звезда”, “Сніп” Корсуна⁹. Викладачі та вихованці Харківського університету стали ініціаторами, авторами, редакторами, видавцями перших українських газет, журналів, альманахів: “Харьковский еженедельник”, “Харьковский Демокрит”, “Украинский вестник”, “Украинский журнал”, “Запорожская старина” та інших. Переважна кількість таких видань друкувалась саме у цій друкарні.

У Харкові приватними підприємцями видавалися газети “Южный край”, “Утро”, “Коммерческая”. Серед сатиричних - Харківські журнали “Брызги”, “Буфф”, “Жало”, “Злой дух”, “Кагал”, “Меч”, “Настоящее жало”¹⁰.

У Сумській друкарні П.К.Пашкова під час революції 1905-1907 рр. друкувалась єдина на Сумщині революційна газета А.П.Щербака “Крестьянская газета”. Павло Костянтинович безкоштовно надав для її редакції приміщення у своїй квартирі. Газета виходила до того моменту, коли поліція заарештувала редакцію. Павла Костянтиновича було знято з головування друкарнею і визнано “політично неблагонадійним”¹¹.

У 1917 р. Пашков на власний кошт друкував газету “Великий океан”. У 1918 р. видавалась також щоденна непартійна демократична газета “Луч”, друкований орган Сумської спілки кооперативних товариств. Відповідальний редактор - Гладишев, редактор - Попов. Деякий проміжок часу у друкарні П.К.Пашкова видавалась газета “Власть Советам!”. Відомо також, що у 1900 р., дякуючи зусиллям меценатів Харитоненків, було засновано Сумський кадетський корпус. Саме у його стінах у жовтні 1906 р. народився перший журнал на території сучасної Сумщини “Кадет” - літературний, науково-популярний двотижневик про кадетське життя. У ньому розміщували свої твори початківці-кадети, друкувалося немало цікавої інформації з історії Сум¹². Існування припинив у 1907 р.

Події лютневої буржуазно-демократичної революції спонукали Лебединську повітову земську управу випускати у друкарні М.Є.Когона свою газету. Назвали її “Лебединские известия”. Видавцем її став І.І.Мінберг, зять М.Є.Когона, редактором - П.Граціанов - санітарний лікар, представник земства. 1 квітня (за старим стилем) 1917 р. у друкарні Когона вийшов перший номер цієї газети. Проіснувала недовго - у 1919 р. була закрита.

Найперші друковані праці Лебединської друкарні М.Є.Когона та Солодовникова вийшли у 1887 р. Це були “Журналы очередных и экстренных собраний за 1886 год”. Серед образотворчих видань цієї друкарні “Каталог первой выставки украинской старовины” (1918).

Велику кількість складали видання наукові. У 1834 р. виникла ідея про видання “Учёных записок” Харківського університету. З часом видання цього часопису стане одним з основних напрямків роботи друкарні. За період з 1900 до 1907 р. науковці університету надрукували більше 1200 праць.

Результати наукових дослідів знаходили своє відображення у звітах та працях наукових установ. Прикладами тому є видання: “Труды Ивановской сельскохозяйственной опытной станции П.И.Харитоненко. - Вып. 4.

Продолжение результатов полевых опытов за трёхлетие 1904-1906 г." (Охтирка, 1910), Сазанов В., Фомічев І. "*Краткое сообщение о результатах полевых опытов в 1915 г.*" (Суми, 1915), "*Ахтырский уезд накануне XIX века: Материалы для истории Ахтырщины*" (Харків, 1913). Серед науково-виробничих видань "*Отчёт по агрономическим мероприятиям Лебединского уездного земства за 1911 год*" (Лебедин: Тип. М.Е.Когона, 1912), "*Отчёт о составе и деятельности земской медицины Сумского уезда за 1909 год*" (Суми: Типо-літогр. К.М.Пашкова, 1910).

Значну частку складала літературно-художні видання. У Сумській друкарні К.М.Пашкова друкували "*Сербский народный эпос*" (1901) викладача Сумського духовного училища, колезького радника, перекладача, літератора, краєзнавця М.М.Гальковського¹³. У тій же самій Сумській друкарні було видане науково-популярне видання "*Летопись Сумского Преображенского Собора*" (1909) священника Якова Левицького (Суми: Типо-літогр. К.М.Пашкова, 1909).

Лебединські друкарні Когона та Солодовникова видали історичний нарис М.Гальковського "*Наказной гетман Полуботок*" на основі багатого архіву В.Капніста у с.Михайлівка та його книги віршів та оповідань. Свідченням тому є і архівний документ¹⁴. Послугами Лебединської друкарні найчастіше користувалося духовенство. То ж на їх потреби були видані так звані "*Вечные таблицы*" на 48 сторінках, віддруковані у три фарби і які витримали декілька видань. Трете було датоване 1910 р.

Найцікавішим архівним документом є документ про появу у Лебедині у 1909 р. свого рекламного видання¹⁵: "*Торгово-промышленный листок обьечечий*". Невеличкі друкарні Харківської губернії займалися випуском об'яв, етикеток та іншої дрібної поліграфічної продукції. Слобожанська земля дала нашій культурі, письменству багатьох відомих книговидавців і бібліофілів. Серед них ім'я військового письменника, генерал-лейтенанта, уродженця м.Суми М.І.Богдановича (1805-1882). За його активної участі були видані "*Военный журнал*" та "*Военно-энциклопедический лексикон*". Він автор ґрунтовних праць про історію царювання Олександра І, війни 1812-1814 рр. та Кримську війну, про О.Суворова та інших.

В історії книговидавничої справи добре відоме ім'я уродженця м.Суми І.Т.Лисенкова (Лисенка) (1810-1881). З 1836 р. він був власником книжкової лавки в Петербурзі, яка стала своєрідним літературним клубом. Дружні стосунки з ним підтримували О.С.Пушкін, І.А.Крилов, М.В.Гоголь, Т.Г.Шевченко. У 1841 р. Лисенков видав поему Т.Г.Шевченка "*Гайдамаки*"¹⁶.

Великий лінгвіст О.Ф.Потебня (1835-1891), найбільш славний з професорів Харківського університету, автор праць з українознавства, мови та стнографії, видав вірші Гулака-Артемівського, оповідання Г.Квітки-Основ'яненка, вірші Манжури. Українські книжки також видавав видавничий комітет Харківського товариства грамотності, українське товариство Квітки (тепер - "*Просвіта*"), Спілка кооперативів. То ж мусимо наголосити, що видавці Слобожанського краю були досить великою культурно-будівничою силою. Складовою частиною видавничої справи є розповсюдження видавничої продукції як через торговельну мережу, так і іншими засобами.

Як було згадано раніше, у більшості своїй книжкові магазини тримали

володарі приватних друкарень. Харківське губернське земство мало губернський Центральний книжковий склад, відділення якого працювали у містах Харківської губернії. Маємо архівний документ, поданий Охтирською повітовою земською управою від 3 вересня 1893 р.: *“Служа школьному делу своевременною и дешевою доставкою книг и учебных пособий, губернский земский склад признан сослужить делу народного образования ещё более великую службу и прийти на помощь своевременному требованию школы, задача которой состоит в расширении умственного и нравственного кругозора ученика... Предлагая все вышеизложенное на усмотрение уездной земской управы, губернская земская управа имеет честь покорнейше просить оную рассмотреть это заявление и дать о нём своё заключение.*

Заведующая складом М.Лозинская”¹⁷.

22 лютого 1894 р. за №627 вийшла постанова: *“Уездная земская управа имеет честь уведомить, что открытие в Ахтырском уезде отделения книжного склада признаётся уездною управою явлением весьма полезным и желательным”*. Книжковий склад функціонував у повіті шість років, до 1900 р. За цей час було продано 8294 екземпляри книг та 99 картин, а не продана продукція у кількості 1901 екземпляр книг та 109 картин повернена назад, всього на суму 141 крб. 27 коп. Вочевидь, нераціонально налагоджена справа призвела до її падіння у повіті.

Історія видавничої справи - вельми цікава і непересічна сторінка культурно-духовного процесу. Перлини людської думки, народжені і виплекані, зокрема на Україні, завжди збуджували і живили наш розум. Дорогу у життєвий шлях їм давали видавці та друкарі. Їх невтомна праця сприяла збагаченню української культури, рідного слова, мови, розвитку наукової думки, суспільно-політичного устрою, розповсюдженню знань серед пересічних громадян України.

¹⁷ Закон України Про видавничу справу // Голос України. - 1997. - 22 липня. - С.4-6.

¹⁸ Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ: Библиогр. указ. В 2-х ч. - Ч.1. 1805-1860 / сост. М.Г.Швалб и др. - Х., 1999. - 114 с.

¹⁹ Харьковский календарь на 1914 г. - Х., 1914. - С.19-20.

²⁰ Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. - Вып.1. - Х., 1899. - С.14-15.

²¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В.П.Семенова. - СПб., 1903. - Т.7. - С.214.

²² Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.1. - Оп.1. - Спр.41. - Арк.84.

²³ Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф.3. - Оп.281. - Спр.87. - Арк.1, 3, 6.

²⁴ З історії Лебединщини. - Вип.3. Неповторні миттєвості: Збірник. - Суми, 1993. - С.3-4.

²⁵ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1993. - С.22, 224, 227, 228-229.

²⁶ Демченко Е.П. Сатирическая пресса Украины. 1905-1907 гг. - К., 1980. - С.58-60, 63-67, 71-75, 82, 83, 132.

²⁷ ДАСО. - Ф.780. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.3.

²⁸ Хвостенко Г. “Курсант” заступає “Кадета” // Сумщина. - 1997. - 11 липня. - С.4.

²⁹ Власенко В.М., Голод Ю.В. Гальковський Микола Михайлович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2004. - С.87.

³⁰ ДАСО. - Ф.571. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.16-17.

³¹ ДАХО. - Ф.3. - Оп.283. - Спр.1145. - Арк.1.

³² Терлецький В. Книговидавці Сумського краю // Слобожанщина: Альманах літераторів Сумщини. - Вип.4. - Суми, 1999. - С.99-109.

СЕЛЯНСТВО РОМЕНЩИНИ В ОПОРІ ПРИМУСОВІЙ РАДЯНІЗАЦІЇ НАПРИКІНЦІ 20-х - ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.

Період кінця 20-х - початку 30-х рр. ХХ ст. в Україні досить складний і неоднозначний в оцінках істориків. Погляди на ці процеси є часом діаметрально протилежними, суперечливими. За роки незалежності здійснюються спроби докорінного перегляду проблеми відносин влади і селянства, насильницької радянської та опору населення. На сьогодні бракує праць, які б розкривали регіональну специфіку опору селян радянській. У статті зроблено спробу розкрити найважливіші аспекти взаємин влади і селянства на Роменщині наприкінці 1920-х - початку 30-х рр.

З середини 20-х рр. ХХ ст. в українському селі спостерігається період певної стабілізації економічного й соціального життя. Це пов'язано, головним чином, із впровадженням радянською владою так званої нової економічної політики. Широкого розвитку набули ринкові відносини, розгорталися приватні підприємства. Селяни, працюючи на власній землі, могли забезпечити власний добробут. Проте радянська держава, що від початку свого існування дотримувалася тоталітарних форм управління, воліла контролювати процес економічного усамостійнення селянства. Радянське партійне керівництво сприяло утворенню і надавало допомогу лише колективним господарствам, процес створення яких мав вельми штучний характер. Так, у Роменській окрузі станом на 1 жовтня 1929 р. колективізовано лише 2,7% землі та 2,5% господарств¹. Приватний сектор відчував несправедливу економічну політику влади. Зокрема, високі ціни на промислові товари й низькі закупівельні ціни на хліб у селян. У неврожайний 1928 р. селянські господарства, здаючи державі хліб за заниженими цінами та продаючи решту на ринку, не могли належним чином забезпечити свої нагальні життєві потреби. За невиконання заготівельних планів селян штрафували, описували й продавали з торгів їхнє майно. Зростання податків у 1928-29 рр. призводило до зубожіння селянських господарств, що викликало обурення селян. Роменщина теж не стала винятком. Прояви невдоволення каралися владою. На 10 листопада 1929 р. у Роменській окрузі було описано 823 господарства, з них продано - 427. У суді розглядалося 168 справ. Засуджено 172 особи (куркулів - 130, торговців - 2, середняків - 15, заможних - 23, службовців - 2). Позбавлено волі - 36 осіб, направлено на примусову працю - 8, засуджено умовно - 4, оштрафовано на суму від 500 до 3000 крб. - 124 особи². Таким чином, напружена ситуація в селі вирішувалася не реформаторськими заходами, а репресивними.

Розуміючи, що змушувати селян здавати хліб за абсолютно невігідними для них цінами ставало дедалі важче, партія на чолі з Й. Сталіним вирішила силою залучити селян-одноосібників до контрольованих колективних господарств. У січні-лютому 1930 р. на Роменщині розпочалася масова колективізація. Цей процес супроводжувався політикою "ліквідації куркульства як класу", тобто завданням превентивного удару по всіх потенційних противниках колективізації. Здійснюватися ця політика почала з літа 1929 р. Критерії визначення "куркулів", "середняків", "бідняків" були

дуже хиткими, тому від репресивних заходів влади страждали всі верстви селянського населення. Так, Роменський окружний комітет КП(б)У у звіті до вищого партійного керівництва засвідчує, що в ряді сіл у селян відбирають навіть дрібне майно: *“В процесі цієї величезної і відповідальної роботи було припущено цілу низку грубих політичних помилок. В основному ці помилки зводились до викривлення класової лінії партії в підході до середняка. В низці сіл під розкуркулювання підводилися середняцькі господарства і навіть бідняцькі (Перекопівка) [тепер - Роменського р-ну] [...]. В деяких районах, під час самого розкуркулювання, доходили до із'яття речей споживання [...]. В момент практичного переведення колективізації, в цілому ряді сіл, вживалися методи адміністрування, усупільнювання дрібного майна, яке не має виробничого значення...”* [стилістику тексту збережено - Авт.]³. Те, що в офіційних повідомленнях називалося *“перекручуванням класової лінії”*, було логічним наслідком радянської політики, яка розв'язала руки місцевим партійним та радянським органам. Відчувши свободу дій, партійці та активісти розгорнули у селах кампанію, що дуже нагадувала відвертий грабунок. На 20 березня 1930 р. у селах Роменського округу розкуркулено 300 господарств, відібрано 2296 га землі, 360 голів робочої худоби, майна - всього на суму 124006 крб.⁴

Роменський окружний комітет КП(б)У 24 грудня 1929 р. затвердив план усупільнення землі у 1930 р. - 160 тис. га (26,7%), але вже на початку 1930 р. окрпартком приймає рішення про взяття курсу на повну колективізацію. Це рішення виходило не з реалій, а з політичної кон'юнктури.

Ставлення населення до колективізації засвідчує випадок, що стався в одному з сіл Роменщини. На початку 1930 р. у с.Оксютинці (тепер - у складі с.Пустовійтівка) під час виробничої наради жінки-селянки порвали протокол і резолюцію з вигуками: *“Не їдїть до нас, не треба вашої колективізації”*. Навіть голова сільради в Оксютинцях негативно висловлювався щодо колективізації⁵. У с.Плавинице у березні 1930 р. бідняки, середняки чинили опір колективізації⁶. Обурене форсованими темпами колективізації селянство Роменщини намагається врятуватися шляхом втечі, продажу особистого майна, розбиранням усупільнених посівматеріалів, організацією антиколгоспних мітингів⁷. У населених пунктах Роменщини - Перекопівці, Глинську, Засуллі навіть бідняцькі групи виступали проти колективізації⁸. Водночас трапляються випадки виключень зі школи дітей заможного селянства⁹.

Одним із проявів репресивної політики радянської влади проти селянства були депортації за межі України або за межі території суцільної колективізації колишніх господарів, у яких було вилучено майно. Влада, остерігаючись помсти за розкуркулення, висилала *“куркулів”* разом із родинами. Не оминуло це лихо й Роменщину. Початок депортаціям поклала постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. *“Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”*¹⁰. 2 лютого 1930 р. вийшов наказ ОДПУ СРСР про виселення *“куркулів”* у позасудовому порядку¹¹. Здійснення виселення покладалося на органи ОДПУ, але підготовкою списків займалися місцеві партійні й радянські органи та комітети незаможних селян. Частина розкуркулених висилали до північних районів СРСР, частину переселяли в межах України у спеціальні поселення (виселки),

що створювалися у кожному районі за межами колгоспних земель, де відбувалася суцільна колективізація. У місцях переселення не було ані придатних для нормального землеробства земель, ані будівель, які розкуркулені селяни мали будувати власними зусиллями. Це спричиняло випадки самовільного повернення до своїх селищ. У зв'язку з цим секретар Роменського окружного комітету КП(б)У у листі до ЦК КП(б)У від 20 травня 1930 р. зазначає: *“Спостерігаються випадки самовільного повернення членів куркульських сімей, висланих з районів суцільної колективізації, під час ліквідації куркуля як класу, що утворює загрозу для незаможників і колективістів, яким було передано куркульське майно (випадки терористичних актів). В зв'язку з цим багатьом незаможників відмовляються жити в будованих куркульських хатах. Це негативно впливає також і на деяку частину колективістів. Піднімається огітація за повернення куркулів ім майна. Крім того, більша частина тих, що повертаються настроєна так, що буде собою поповнювати бандитські зграї [...]”* (стилістику тексту збережено - Авт.)¹².

Чекати довго на рішучу реакцію селянства на насильство влади не довелося. Частішають випадки замахів на представників радянської влади, побиття активістів¹³. Найрадикальніша частина селянства вдається до рішучіших заходів, зокрема, до повстань. Традиції повстанської анти-більшовицької боротьби починаються з початку 20-х рр. ХХ ст. На території Роменщини діяли повстанські загони отаманів Л.Хрестового, А.Левченка, Греся, Хорченка, К.Вовка, Ф.Козіна, Погорілого, Тонського, організація *“Січ”* та інші формування¹⁴. Боротьба проти радянської влади проводилася у багатьох випадках під українськими державницькими гаслами. Пояснити це можна тим, що на Роменщині переважали заможні одноосібні селянські господарства. Про це свідчать і документи Роменського окружного комітету КП(б)У: *“Клясова боротьба в умовах нашої округи набуває гострих форм ще й тому, що Роменщина з економічного боку є округою з великою кількістю столипінських хуторян-одрубників, що в часи громадянської війни сприяло досить значному антирадянському, національно-шовіністичному та бандитському рухові. Ось чому, характеризуючи політичний стан округи, не можна обійти її минуле, бо всі історичні події, що відбувалися за часів громадянської війни мають свій відбиток в політично-господарському житті ще й до цього часу [перша половина 1930 р. - Авт]; національно-шовіністичні елементи, що мають на терені округи, з'являються, так би мовити, куркульськими ідеологами і користуються деяким впливом навіть серед окремих середняків та бідняків”*¹⁵. Поодинокі боротьба на Роменщині не припинялася навіть в період НЕПу¹⁶.

Колективізація сільського господарства дала новий поштовх до рішучої боротьби. Невдоволеними почуваються різні верстви селянства. Виникає серйозне підґрунтя для нових повстань. У березні 1930 р. партійні органи повідомляють про появу на території теперішнього Недригайлівського та Липово-Долинського районів *“куркульської банди”* під керівництвом Л.Клітки. Ця подія супроводжується терором проти радянських органів влади, проти міліції та сільських активістів, підпалами. У партійних документах наголошується, що *“дії банди викликали співчуття і моральну підтримку з боку куркульства”*¹⁷.

На території Роменської та Прилуцької округ у першій половині 1930 р. отаманом Лукою Кліткою було організовано велику антирадянську повстанську організацію, що за інформацією органів ДПУ налічувала до 300 чоловік і охоплювала 6 адміністративних районів, включаючи 40 населених пунктів. Лука Клітка народився у с.Ячники Лохвицького району (тепер - Полтавська обл.). Був учасником повстанського загону отамана Греся. У 1928 р. Клітка був засуджений роменським окружним судом до вищої міри покарання, але втік з-під варти. Спираючись на невдоволення селян розкуркулюванням, Л.Клітка вирішує організувати повстанську антирадянську організацію на початку 1930 р. До літа 1930 р. організація охоплювала: Глинський, Велико-Бубнівський, Перекопівський (тепер - у складі Роменського р-ну), Березівський, Сріблянський (тепер - Чернігівська обл.) та Лохвицький райони (тепер - Полтавська обл.). На всіх зібраннях та при залученні нових членів наголошувалося, що організація виступає проти колективізації, за приватну власність на землю, за свободу торгівлі, за відокремлення України від Росії, відновлення Української народної республіки.

У Велико-Бубнівському осередку виготовлявся *“петлюрівський прапор із зображенням “Тризуба”*. Під час обговорення програми організації за основу було вирішено покласти IV Універсал Центральної Ради. Члену організації Соколику було доручено написати відозву до населення про те, що організація не є бандою, а бореться за інтереси селянства і за відновлення демократичної республіки. Засобом боротьби мав стати збройний виступ. Штаб знаходився на хуторі Шевченкове Березівського р-ну, в оселі А.Галайка. Залученням до організації займалися, за дорученням Л.Клітки, Г.Приходько, О.Кучма та інші. Діяльність організації зводилася до обговорення залучення людей, здобування зброї, виготовлення відозв на момент повстання, налагодження контактів з частинами Червоної Армії. Робилися спроби налагодити контакти з 21-м полком, що дислокувався у Батурині та з військовими частинами у Ромнах. Воєнне керівництво мав очолити колишній офіцер армії УНР Іван Савченко. Чи мала організація назву - не відомо, але керівник осередку в с.Олексині Сріблянського р-ну Р.Щербина називав її *“СВУ”*. Для з'ясування настроїв населення і подальшої можливої консолідації зусиль на Донбас та на Черкащину, в район Холодного Яру (район активного антибільшовицького опору у 1920-х рр.) було відряджено довірених людей. Загальне керівництво організацією здійснювали Л.Клітка, І.Савченко, С.Милько. Члени організації обрали для себе такі псевда, як *“Козак”*, *“Нечай”*, *“Залізник”* та інші. 25 червня 1930 р. запідозреного у співпраці з органами держбезпеки Т.Пелешука було вбито. Наступного дня, 25 червня, основна маса учасників була заарештована, згодом - ще частина у першій половині липня. Проте провід організації продовжував опір. Наприкінці липня на Роменщині сталася низка збройних сутичок з частинами ДПУ. Процес над учасниками організації відбувся у серпні-вересні 1930 р. У звинувачувальному вироді йшлося про те, що *“ліквідована організація за кількістю учасників, куркульським своїм складом, широті охоплення, ступеню активності її озброєння - переважає більшість повстанських організацій, ліквідованих на Україні за останні роки”*¹⁸. Л.Клітку заарештувати не вдалося. У грудні 1930 - січні 1931 р. Сумським оперативним сектором ДПУ викрито підрозділ

повстанської організації на території Липово-Долинського та Недригайлівського р-нів. Судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР у справі повстанської організації проходило 53 особи. 2-м було винесено смертний вирок, 24 - засуджені до ув'язнення у концтаборах термінами від 3 до 10 років, 15 - до вислання в північні регіони термінами від 3-х до 5 років, 2 - до 3-х років таборів умовно, 10-х - звільнено¹⁹. Подальша доля отамана Л.Клітки маловідома. Йому вдалося уникнути арешту. За кілька років він загинув у боротьбі з чекістами на Липово-Долинщині²⁰.

2 березня 1930 р. у "Правді" вийшла стаття Й.Сталіна "Запаморочення від успіхів", де відповідальність за негаразди примусової колективізації покладено на місцеві партійні й радянські органи. Почався масовий вихід з колгоспів. Зокрема, на Роменщині на 10 квітня 1930 р. залишилося 14,6% колективізованих господарств, у той час, як за найбільшого піднесення колективізації таких господарств було 30%²¹. Худобу й реманент селянам, що вийшли з колгоспів, не повертали, натомість накладали непосильні податки. Процес виходу з колгоспів був нетривалим. Селян змусили йти до колгоспу. Використовуючи економічні засоби і силовий тиск, радянській владі у 1932 р. вдалося здебільшого здійснити суцільну колективізацію.

Опір селянства Роменщини радянській, зокрема в галузі економіки, не припинявся протягом певного часу. Тривали підпали, напади на представників партії, але здебільшого ці явища мали неорганізований і стихійний характер. Попри те, що селянські виступи не могли корінним чином вплинути на політику радянської влади, на певний час процес колективізації уповільнився.

¹ Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - ФР.443. - Оп.1. - Спр.1298. - Арк.1, 11.

² Там само. - Спр.1260. - Арк.9.

³ Там само. - Спр.1298. - Арк.6.

⁴ Там само. - Спр.1260. - Арк.42.

⁵ Там само. - Арк.17.

⁶ Там само. - ФР.7641. - Оп.6. - Спр.601. - Арк.214зв.

⁷ Там само. - ФР.443. - Оп.1. - Спр.1298. - Арк.88.

⁸ Там само. - ФР.404. - Оп.1. - Спр.778. - Арк.40.

⁹ Там само. - ФР.443. - Оп.1. - Спр.1298. - Арк.89.

¹⁰ Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. - Полтава, 1997. - С.22.

¹¹ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. - К.: Юрінком, 1997. - С.69-71.

¹² ДАСО. - ФР.443. - Оп.1. - Спр.1260. - Арк.20-22, 70.

¹³ Там само. - Арк.9, 21.

¹⁴ Іванущенко Г.М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: Собор, 2001. - С.158-164.

¹⁵ ДАСО. - ФР.443. - Оп.1. - Спр.1260. - Арк.2-3.

¹⁶ Архїрейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1999. - №1/2 (10/11). - С.108; Сергійчук В. Кризь тюрми й кордони // Пам'ять століть. - 2001. - №3. - С.58-59.

¹⁷ ДАСО. - ФР.443. - Оп.1. - Спр.1260. - Арк.41-42.

¹⁸ Там само. - ФР.7641. - Оп.7. - Спр.127. - Арк.256-268.

¹⁹ Там само. - Оп.6. - Спр.898. - Арк.226, 269, 275.

²⁰ Іваненко О. Життя, гартоване крицею // Штанько К. Полювання за людиною. - К.: Дікор, 2004. - С.52.

²¹ ДАСО. - ФР.443. - Оп.1. - Спр.1298. - Арк.4.

ІВАНУЩЕНКО Г.М.

З ІСТОРІЇ ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ НА СУМЩИНІ ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1943 рр.

Вивчення політики німецької окупаційної влади на Сумщині є сьогодні актуальним. Адже раніше при висвітленні даної тематики користувалися дослідженнями, які пройшли крізь решето комуністично-тоталітарної цензури. Нині постає можливість об'єктивного, неупередженого аналізу означеної проблеми.

Значний інтерес в даній галузі викликають праці В.Косика, Б.Ержабкової та інших науковців, які дослідили це питання як на загальноукраїнському рівні¹, так і на прикладі Райхскомісаріату "Україна"². Окремі аспекти освітньої політики німців у військовій зоні, до якої належала Сумська область, знайшли висвітлення, зокрема, у працях В.Нестеренка³ і Б. і Г.Корогод⁴.

Основними джерелами пошуку матеріалів по Сумській області слугують передусім звіти про діяльність освітніх установ, матеріали періодичних видань та інші архівні документи. Найбільший інтерес викликають такі видання, як "Сумський вісник" (Суми, 1941-1943 рр.), "Голос Охтирщини", "Відродження" (Ромни), "Путівлянин", а також кролевецькі, шосткинські й лебединські газети⁵. Тому автор ставить собі за мету окреслити деякі аспекти освітнього життя на Сумщині періоду німецької окупації, використовуючи в першу чергу матеріали тогочасної місцевої періодики.

Слід зазначити, що вивчаючи матеріали газет, не можна всерйоз ставитися до пронімецької риторики, неодмінної в часи окупації. Хоча навіть крізь неї проглядається стримане ставлення авторів освітніх публікацій до "нового порядку".

Освітня політика на Сумщині мала декілька напрямів. Основна увага зосереджувалася на початковій школі, яка мала 4-річний термін навчання. Відвідувати її musili всі здорові діти віком від 7 до 11 років. За порушення цієї вимоги батьків штрафували. Програма 4-річного навчання включала такі предмети: рідна мова, німецька мова (з 2-го класу), лічба, малювання, чистописання, співи⁶.

В цей період було налагоджено видання навчальної літератури. Але в перші місяці німецької окупації користувалися радянськими підручниками, в яких були купюри.

Проаналізовані документи дають можливість зробити висновок, що ця література друкувалася в Харкові. Авторський колектив очолював декан історико-філологічного факультету Харківського університету, професор Парадиський. Цим колективом було укладено "Буквар", "Малюнки до букваря", "Збірник вправ з орфографії для 2-3-4 класів", "Рідне слово - читанку для 2-3-4 класів", "Розмовник з німецької мови".

Підручники надходили до Охтирки, ймовірно до відділу народної освіти, просвітянськими каналами, а вже з ним укладали угоди про їх придбання Великописарівський, Тростянецький, Лебединський райони Сумської та деякі райони Полтавської областей⁷.

Згідно з інформацією Охтирського відділу освіти в 1941/42 навчальному році в районі працювало 53 школи, в яких у 1-4 класах навчалось 3000, а в 5-10 класах - 1600 учнів. На 1 жовтня 1942р. працювало вже 62 початкові школи, де в 1-4 класах було 4300 дітей і 230 вчителів⁸. У Краснопільському районі діяло 34 школи⁹. В школах Роменського району на 1 січня 1943 р. навчалось 6452 учні і працювало 680 вчителів¹⁰.

Найбільш актуальним освітнім питанням було присвячено багато статей в місцевих періодичних виданнях, давалася оцінка діяльності шкільних закладів. В окремих газетах досить часто друкувалася "*Дитяча сторінка*". На основі цих публікацій можна зробити висновок про національно-патріотичний зміст виховного процесу на Сумщині.

Питання розвитку професійної освіти займало чільне місце в тогочасній системі шкільних закладів. До них приймали учнів віком до 14 років, оскільки "*умови сьогоднішнього дня вимагають, щоб юнак чи дівчина ставали до праці*"¹¹. Декілька професійних шкіл працювало в місті Суми, а також в Охтирці (школа садівництва й городництва, курси німецької мови, педагогічна школа, школа крою, шиття й кулінарії). Мережа професійних шкіл охоплювала села Охтирського району: Чупахівку (сільськогосподарська), Олешню (лісництва), Кириківку (телеграфістів і залізничників), Хухру (скотарство і птахівництво). Платня за навчання у закладах цього району становила 200 крб. на рік з розрахунку 2 крб. за урок¹².

В системі професійної освіти на Роменщині ремісничі школи готували слюсарів, токарів, ковалів, ливарників, теслярів, стельмахів, бондарів; агрономічні - садівників, городників, бджолярів, шовківників, тваринників. Існували школи: вогнетривких будівельних матеріалів, медична і ветеринарна, духовна. Платня за отримання спеціальності в Роменському районі була помірнішою: 50 крб. на місяць і менше, в залежності від майнового стану батьків. Близько 25% учнів мали пільги на безкоштовне навчання, а учням ремісників ішов трудовий стаж¹³.

Центром загальноосвітньої і фахової підготовки виступало місто Суми. Тут діяли: школа художньої вишивки¹⁴, реміснича, ряд приватних закладів (в тому числі й дитсадків), жіноча гімназія, школа для глухонімих дітей та інші¹⁵. Працювала також приватна школа, яку відкрив Семен Сапун для підготовки дітей до вступу в гімназію, що давала класичну освіту.

Програма навчання в загальноосвітній школі включала вивчення української та німецької мов (з 2 класу), рахування, чистописання, співів, технічної праці¹⁶. Як відомо, міністр окупованих територій А.Розенберг у розпорядженні від 29 грудня 1941 р. заборонив відкривати вищі навчальні заклади для українців¹⁷. Але укладачі шкільних програм подбали про те, щоб матеріали "*Читанки*" включали відомості з історії, географії, природознавства, фізики.

Велику роль в освітніх процесах відіграло товариство "*Просвіта*", де працювало багато українських патріотів. Завдяки їх діяльності навчально-виховний процес став потужним проявом національного руху. Осередки "*Просвіти*" діяли в Сумах, Кролевці, Охтирці, Конотопі та інших райцентрах¹⁸. Саме в "*Просвітах*" формувався український рух Опору німецьким окупантам. Зокрема, через Охтирську "*Просвіту*" йшов зв'язок з

Харківською, тісно пов'язаною з революційною Організацією Українських Націоналістів¹⁹. Підпільну групу ОУН в Сумах очолював голова сумської "Просвіти", відомий громадський і освітній діяч Семен Семенович Сапун. Згідно з "Повідомленням про засідання в німецькій комендатурі м. Суми за 12.12.42 року" він та 38 членів Організації були заарештовані німцями і розстріляні²⁰.

Отже, незважаючи на воєнний стан, цивільне життя в місті Суми та області, в тому числі освітнє, не тільки не припинялося, але й розвивалося. Пошук нових документів триває, і ця цікава проблема потребує подальших ґрунтовних досліджень.

¹Косик В. Україна в Другій світовій війні: В 3-х т. - Т.2. - Львів: Місіонер, 1998. - 383 с.; Кожух В. The Third Reich and the Ukrainian question (Documents 1934-1944) - London, 1991. - 175 p.

²Ержабкова Б. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріяті Україна // Визвольний шлях. - 1986. - №№1, 11-12; Косик В. Німецька шкільна політика в Райхскомісаріяті Україна // там само. - 1994. - №3. - С.351-359.

³Нестеренко В.А. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941-1943 рр. // Сумська старовина. - 2002. - №10. - С.102-110.

⁴Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. - Суми, 2003. - С.97-114.

⁵Покидченко Л.А. Розсекречені друковані видання періоду Другої світової війни і присвячені Великій Вітчизняній війні. - Суми, 2001.

⁶Феоктистов А. Навчальний рік починається // Голос Охтирщини. - 1942. - 23 серпня. - С.3.

⁷Народна освіта в Охтирському районі // там само. - 16 жовтня. - С.2-3.

⁸Там само. - С.3.

⁹Створення всеукраїнської учительської спілки // Визволення. - 1941. - 2 грудня. - С.4.

¹⁰Там само.

¹¹Сторінка для дітей // Голос Охтирщини. - 1942. - 15 листопада. - С.3.

¹²Ліквідувати рештки комуністичного виховання // там само. - 7 жовтня. - С.3.

¹³Створення всеукраїнської учительської спілки // Визволення. - 1941. - 2 грудня. - С.4.

¹⁴Сапун С. Завдання школи художньої вишивки // Сумський вісник. - 1942. - 15 березня. - С.3.

¹⁵Державний архів Сумської області: Путівник / Держкомархів України. Держархів Сумської області. - Суми, 2002. - С.296.

¹⁶Феоктистов А. Вказ. праця. - С.3.

¹⁷Косик В. Україна в другій світовій війні. - Т.1. - 1997. - С.368.

¹⁸Сапун С. Завдання товариства "Просвіта" // Сумський вісник. - 1942. - 28 січня. - С.3; Петренко П. В секції письменників // Голос Охтирщини. - 1943. - 8 січня. - С.2.

¹⁹Коваль М. Просвіта в умовах "нового порядку"(1941-1944рр.) // Український історичний журнал. - 1995. - №2. - С.37-42.

²⁰Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.: Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. - С.596-597.

З ДОСВІДУ РОБОТИ З ПОРУШНИКАМИ ЗАКОНУ “ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВНИЙ ФОНД ТА АРХІВНІ УСТАНОВИ”

Збереження документів, належне їх утримання є обов'язком не тільки архівістів, але й тих керівників та посадових осіб, чії установи знаходяться в зоні комплектування Державного архіву Сумської області. Адже ці документи є частиною Національного архівного фонду, і безвідповідальне ставлення фондоутворювачів до документів призводить до їх втрати. Та і використання дослідниками таких фондів не може бути повним.

Стаття 42 Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” передбачає відповідальність працівників архівних установ, користувачів документами Національного архівного фонду (далі НАФ) та інших осіб, винних у недбалому зберіганні, псуванні, знищенні, приховуванні, розкраданні, незаконному вивезенні за межі України або незаконній передачі іншій особі документів Національного архівного фонду або документів, що підлягають внесенню до нього, а також у незаконному доступі до зазначених документів та в інших порушеннях законодавства.

Стаття 92 ч.1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, недбале зберігання, псування, знищення, приховування, незаконну передачу іншій особі документів з НАФ або документів аналогічного статусу, незаконний доступ до зазначених документів кваліфікує як адміністративні правопорушення, а науково-практичний коментар до Кодексу визначає сутність кожного з них, а саме:

- під недбалим зберіганням архівних документів розуміють невиконання особами, відповідальними за зберігання документів, покладених на них обов'язків, зберігання документів в сирих або не пристосованих для цього приміщеннях, що призводить до псування документів;

- під псуванням архівних документів розуміють їх часткове приведення в непридатність (втрати фрагменту документа, забруднення і т.п.), що впливає на їх якісний стан, на порядок використання та цінність;

- знищення архівних документів означає приведення їх в такий стан, коли вони назавжди втрачають свою історико-культурну, інформаційну, споживчу та іншу цінність і не можуть бути використані за призначенням;

- приховування архівних документів означає умисне приховування документів від осіб, які мають право доступу до них і наділені правом користування цими документами;

- незаконна передача іншій особі архівних документів полягає у їх передаванні особою, яка має право доступу до документів без відповідного дозволу, за особистою ініціативою, з корисливою метою іншій особі, зацікавленій в одержанні цих документів;

До адміністративних правопорушень залежно від конкретних обставин їх вчинення може бути віднесено неподання юридичними особами без поважних причин в установлені законодавством строки номенклатури справ державній архівній установі на погодження (стаття 32 Закону). порушення

власником документів НАФ вимог частини другої статті 10 Закону, що кваліфікується як недбале зберігання та приховування документів. Суб'єктами вищезазначених правопорушень є громадяни, які порушили встановлені правила обліку та зберігання архівного фонду, а також посадові особи, які відповідають за облік, зберігання та використання архівних документів, формування НАФ та діловодства або здійснюють управлінську, науково-дослідну та інформаційну діяльність у цій сфері.

Відповідно до наказу Державного комітету архівів України від 19.11.2002. №81 наказом директора Державного архіву Сумської області від 28.12.2002. №17 *“Про призначення осіб, які можуть складати адміністративні протоколи”* затверджено перелік осіб, які мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення.

У 2001 році в Сумському державному педагогічному університеті ім.А.С.Макаренка було виділено приміщення для архіву, яке не відповідало визначеним вимогам. Незважаючи на неодноразові звернення та зауваження щодо забезпечення належних умов зберігання архівних документів, протягом року не було здійснено ніяких заходів стосовно покращення стану архіву. 14 квітня 2003 року співробітниками відділу формування НАФ та діловодства було складено протокол про адміністративні правопорушення, що полягали у недбалому зберіганні архівних документів. Протокол було передано на розгляд адміністративної комісії Сумської міської ради. Комісією прийнято рішення про попередження порушника за умови виконання всіх робіт, зазначених у переліку порушень, з облаштування архівного приміщення в трьохмісячний термін. Основні види робіт були проведені вчасно. В архівному приміщенні дерев'яні та скляні двері були замінені на металеві, на вікна встановлені ґрати, встановлено протипожежну сигналізацію, придбано вогнегасники.

30 травня 2005 року було складено протокол про адміністративне правопорушення на арбітражного керуючого Р.П.Удовенка за недбале зберігання документів НАФ України. Процедура ліквідації ВАТ *“Тумотехніка”* тривала протягом декількох років. У 2002 році працівниками обласного комунального підприємства *“Архівіст”* було проведено впорядкування справ постійного зберігання за останні роки та підготовку справ за 1989-2001 роки до передачі на державне зберігання. Ліквідаційна комісія ВАТ *“Тумотехніка”*, незважаючи на неодноразові письмові та усні нагадування співробітників архіву про необхідність передачі документів, не передала справи та не забезпечила належні умови зберігання документів НАФ, що призвело до їх втрати у 2005 році. На засіданні адміністративної комісії Сумської міської ради було розглянуто протокол про правопорушення і винесено рішення про накладення штрафу на арбітражного керуючого Р.П.Удовенка.

Співробітники відділу і надалі планують застосовувати надане їм право притягати до відповідальності керівників обласних організацій, посадових осіб за порушення законодавства, втрату документів НАФ, несвоєчасне виконання вимог щодо забезпечення належних умов зберігання, своєчасного упорядкування, надання номенклатури справ та актів про виділення справ до знищення.

КОТЛЯРЕВСЬКА Н.М.

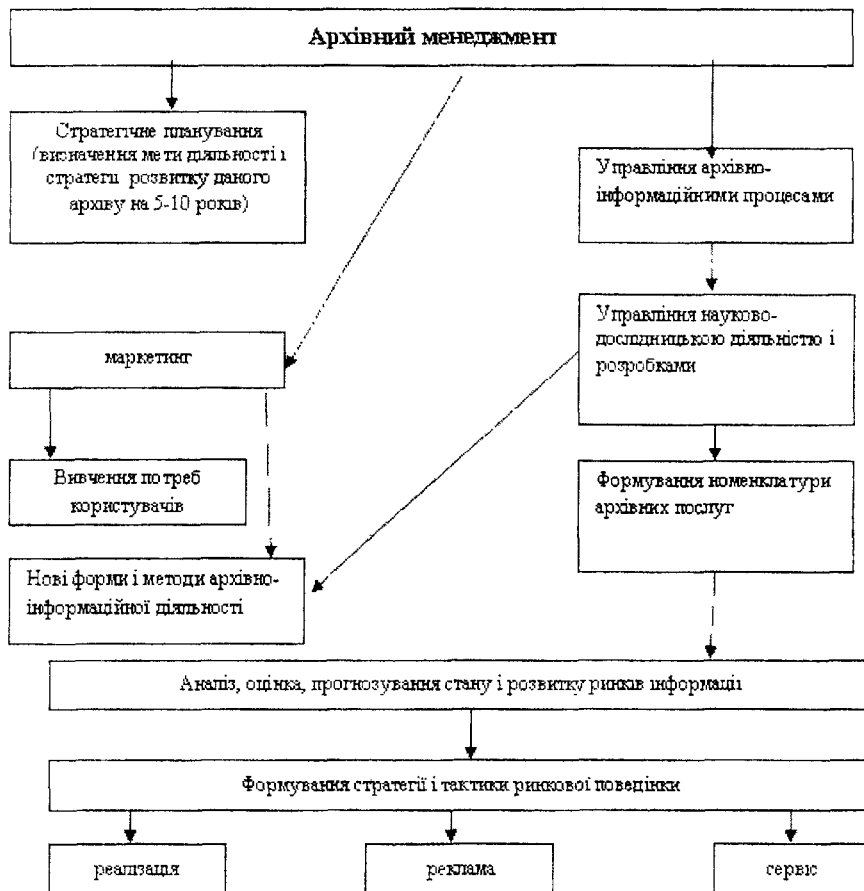
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ МАРКЕТИНГУ І МЕНЕДЖМЕНТУ В АРХІВНІЙ СПРАВИ

Зміна свідомості, політичного устрою, відчутно вплинули на систему управління ХХІ століття і тому все це вимагає від керівника, незважаючи на те, яку посаду він обіймає, вводити в роботу певні елементи маркетингу і менеджменту.

З такою ситуацією, ймовірно, стикається кожен керівник, який має на меті певні рішучі дії. Сучасному керівникові особливо бюджетних установ (музеї, архіви, бібліотеки, видавничі організації, книжкова торгівля, органи науково-технічної інформації (НТІ) тощо, не вистачає фандрейзенгу (вміння заробляти гроші), використання зв'язків з громадськістю та рішучих дій щодо зміни системи керівництва, враховуючи певні особливості організації чи установи.

Для прикладу наведемо схему послідовності дій стосовно архівної справи.

Основні елементи архівного маркетингу

Успіх будь-якої комерційної справи починається з реклами. Чим популярніша установа, організація, тим більше прибуткових проєктів вона може здійснити.

На сьогодні архіви повинні голосно заявляти про себе, займаючись книговидавничою діяльністю. Безумовно, зараз доба комп'ютерних технологій, але живу книгу чи документ ніколи іншим не замінити.

Користуючись фондами архіву, можна видавати, а головне - популяризувати і продавати науково-методичну літературу, посібники, покажчики з метою отримання коштів для розширення можливостей архівів у видавничій справі. Для цього треба створити необхідну нормативно-правову базу і проявляти ініціативу у пошуках джерел фінансування (позабюджетних). Візьмемо, наприклад, випущену державним архівом інформаційну серію "Анотації відеосюжетів". Дане видання необхідно популяризувати кожному навчальному закладу міста та області. Кожна освітня установа проводить години інформації, класні години і різні масові виховні заходи, і документи на новітніх носіях інформації могли б використовуватися для їх проведення. Як вид платних послуг необхідно внести це до калькуляції про платні послуги. Не менш важливим є використання новітніх носіїв інформації і засобів їх передачі (сканер, цифрові фотокартки, надання на дискеті сканованої інформації), що також можна віднести до виду платних послуг.

Велика частина архівних матеріалів використовується дослідниками та їх творчими групами для створення книг, наукових праць, дисертацій, монографій. Перш ніж розпочати до опрацювання документів, треба скласти відповідну угоду щодо співпраці, де б вказувались матеріальні сторони питання. Наприклад, відсоток від кожного проданого примірника, відсоток за кожний використаний фонд, використані аудіовізуальні матеріали, матеріали на новітніх носіях інформації.

Велике значення має співробітництво з міжнародними громадськими організаціями, книговидавничими організаціями. Здійснивши переклад продукції, її можна розповсюджувати за кордоном, зокрема українською діаспорою по всьому світу, де зацікавлення до історії та сьогодення Батьківщини в силу різних причин набагато більша, ніж в самій Україні.

Не меншу увагу треба приділити контактам, зв'язкам зі спонсорами та співпраці з місцевою владою. Необхідно постійно наголошувати на тому, що архів - це не сховище для старого паперу, а єдина джерельна база до науково-дослідної та видавничої діяльності.

Важливою є тісна співпраця з засобами масової інформації (виступи співробітників з цікавими, актуальними темами, що хвилюють сучасне суспільство). Важливими є особисті контакти з журналістами, а також складання власними силами прес-релізів, дайджестів. Публікація праць співробітників у пресі, особисті колонки в газеті, відео репортажі про архів позитивно впливають на молоде покоління, адже воно буде творити подальшу долю нашого народу.

Таким чином, для того, щоб якісно, швидко виконувати дану роботу, необхідно:

- вивчати громадську думку;
- постійно оцінювати власну роботу;
- виявляти сильні і слабкі сторони роботи;
- створювати позитивне і привабливе обличчя архіву як місця зустрічі першоджерел та інтелекту;
- здійснювати чітке розділення трудових обов'язків, а також підпорядкованості між різними рівнями управління.

ГРИЧАНОВСЬКА Л.

МАТЕРІАЛИ З ОХОРОНИ ТА РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТНИКІВ АРХІТЕКТУРИ НА СУМЩИНІ У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Велику роль відіграють організації, що опікуються справою охорони пам'яток архітектури як важливого історичного джерела. Однією з таких організацій у післявоєнні десятиліття (1944-1979 рр.) було Головне управління архітектури Сумської області (ГУАС). Тому актуальною, на наш погляд, є характеристика документів і матеріалів цієї установи, що зберігаються у Державному архіві Сумської області.

До складу фонду (ФР.3343) входять: накази та керівні матеріали Держкомітету у справах будівництва та архітектури при Раді Міністрів УРСР, Головної інспекції Держбудконтролю УРСР, рішення та розпорядження виконавчих комітетів Сумської обласної та міської рад депутатів трудящих з реконструкції та планування міст, протоколи засідань архітектурної комісії, технічної ради, обласної комісії з планування, звіти про виконання планів капітальних вкладень на ремонтно-реставраційні роботи пам'яток архітектури Сумської області, звіти про експлуатацію пам'яток архітектури та їх технічний стан, акти обстежень будівель і споруд, відомості про пам'ятники архітектури області, листування з державними установами щодо охорони пам'яток, їх реставрації та використання.

У повоєнний період почали складатися перші списки пам'яток архітектури України. Постановою Ради Міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури №3220 від 23 березня 1956 р. було затверджено перший список пам'яток архітектури нашої області. До цього списку увійшло 32 об'єкти (28 охоронних номери)¹. Це були як окремі пам'ятники, так і історико-архітектурні комплекси і ансамблі, що складаються з ряду архітектурних споруд і пов'язаних з ними творів садово-паркової архітектури (альюанки, павільйони, фонтани).

Ці пам'ятники і сьогодні прикрашають наше місто, складаючи певний архітектурний ансамбль. Це Спасо-Преображенський Собор із дзвіницею. Іллінська, Троїцька, Воскресенська, Петропавлівська церкви в м. Суми та низка інших пам'яток області, що увійшли до списку пам'яток архітектури².

Поряд з цим, у 1950-1960 рр. влада проводила послідовну політику щодо скорочення переліку пам'яток архітектури, що перебували під охороною держави, особливо це стосувалося храмів; закривалися церкви, а їхні приміщення передавалися іншим організаціям. Так були виключені із реєстру пам'яток архітектури садиба Лінтварьових в м. Суми та колишній будинок Суханова в с. Низи, де з 1871 по 1879 рр. періодично перебував П.І. Чайковський³. Особливо суттєво список був скорочений у 1961 р. У новому списку залишилося 20 об'єктів (17 охоронних номерів)⁴. Про це свідчать документи, які зберігаються в фонді. Були вилучені із списку пам'яток архітектури Воскресенська, Троїцька та Петропавлівська церкви в м. Суми.

Не краща доля в ті роки спіткала пам'ятники архітектури XVII-XIX ст. і в області: Троїцький собор, Анастасівська церква у Глухові, Воскресенська церква в с.Бобрик, нині Краснопільського району (1851 р.), Воскресенська церква (1752-1780 рр.) в м.Путивль, Воскресенська церква і дзвіниця XVIII ст. в м.Ромни, Георгіївська церква XVII ст. в с.Лозова Роменського району. Також був знятий з обліку Молченський монастир, який є свосвідною пам'яткою архітектури. Кожна із споруд монастиря належить до числа оригінальних пам'яток архітектури⁵.

На 1962 р. у списку пам'ятників архітектури по Сумській області, які знаходились під охороною держави, залишилось всього 7 споруд⁶. І тільки в 1966 р. список пам'ятників був розширений до 22 охоронних номерів⁷. Вперше за останні роки влада звернула увагу на низку споруд, які мають велику історико-архітектурну та художню цінність.

Наприклад, архітектурний ансамбль в с.Куянівка (1812-1814 рр.), Благовіщенська церква (1841 р.) в м.Тростянець, Михайлівська церква XVIII ст. в смт.Вороніж, Дмитрівська церква початку XIX в с.Стецьківка⁸.

Але поряд з тим були зняті з охорони як такі, що не мають історико-архітектурної і мистецької цінності, флігелі садиби XVIII-XIX ст. в с.Хотинь, Гостинний двір в м.Лебедин⁹.

Збереглися документи про масове закриття й руйнування культурних споруд. Йдеться про Покровський собор із дзвіницею 1753 р. в м.Охтирка. У фонді знаходяться цікаві фотознімки собору того часу¹⁰. Постановою Ради Міністрів УРСР №442 від 6 вересня 1979 р. було затверджено додатковий список пам'яток архітектури України. До об'єктів, які охороняються державою, в Сумській області додалося ще 24 охоронних номери¹¹.

Цікаву групу документів становлять листи відомих громадських діячів на захист історико-архітектурних пам'яток області.

С лист академіка М.Т.Рильського, датований 1962 р., на ім'я начальника Сумського обласного відділу у справах будівництва і архітектури, в якому йдеться про встановлення меморіальної дошки на місці знищеного Троїцького собору в м.Глухів¹².

Зберігся лист Голові Ради Міністрів СРСР М.С.Хрущову від жителів м.Охтирка з проханням про збереження міського Покровського собору з дзвіницею XVIII ст., який був побудований за проектом Растреллі¹³.

На захист пам'ятників архітектури та історичної спадщини виступали всі, хто був не байдужий до своєї культури, історії Батьківщини. Так, зберігся лист до редакції газети "Радянська Україна", в якому теж іде мова про Покровський собор і Введенську церкву (1784 р.) в м.Охтирка¹⁴.

Також в матеріалах фонду зберігається лист В.В.Терлецького з м.Шостка, який виступає на захист унікальної Миколаївської церкви в Глухові, яка була збудована в кінці XVII ст. З боєм в серці він пише про знищення руйнівною машиною часу Троїцького Собору в м.Глухів - унікальної історичної та архітектурної споруди¹⁵.

В фонді ГУАС сконцентровано дані про використання пам'ятників архітектури та їх технічний стан. Наприклад, Спасо-Преображенський собор XVIII-XIX ст. з дзвіницею в м.Суми в 1962 р. знаходився у користуванні релігійної общини, і там проводились обряди. А Воскресенська церква в

м. Суми використовувалась виробничо-рекламним комбінатом Облпостачу. Така ж доля спіткала Покровський собор і Введенську церкву в м. Охтирка. Вони знаходились у користуванні Охтирторгу як складські приміщення¹⁶.

Збереглись схеми розміщення фільмобазы міжрайонного відділу кінопрокату в м. Ромни в Вознесенській церкві (1753-1797 рр.). Під склади і бази використовувалось багато інших споруд, які мали неабияку історичну та архітектурну цінність¹⁷.

Садиба Суханова в с. Низи знаходилась в користуванні облвно. Там був дитячий будинок. Споруда відповідала вимогам інструкції про порядок обліку, реєстрації змісту і реставрації пам'ятника архітектури, використовувалась відповідно до охоронного зобов'язання, але потребувала невідкладних ремонтно-реставраційних робіт на суму у 45 тисяч рублів. Таким же чином використовувалась і садиба Надаржинських в с. Іванівка, нині Охтирського району. Воскресенська церква в м. Путивль перебувала на балансі Путивльської автороти Міністерства автотранспорту і шосейних доріг УРСР і використовувалась для профілактичного огляду автошин і під склади¹⁸.

Троїцький собор в м. Суми, унікальний пам'ятник архітектури, був на балансі Сумського міськомунгоспу в користуванні Головкалеї міськхарчотору як складське приміщення, технічний стан був задовільним. Але вкрай у занедбаному стані знаходився Троїцький собор в Глухові. Він перебував у відомстві Глухівського міськомунгоспу і не використовувався¹⁹.

Багато документів і матеріалів зустрічаємо про ремонтно-реставраційні роботи пам'ятників архітектури. Цікавим є матеріал про відбудову та проведення ремонту Святодухівського Собору в м. Ромни, збудованого в XVIII ст.²⁰. Зберігаються документи про проведення реставраційних робіт Нікольської (Великоріцької) кам'яної церкви в м. Путивль, збудованої в 1753-1770 рр.²¹

За кошти релігійних громад та спецкошти облвідділу архітектури в 1954 р. було відремонтовано 6 пам'ятників: Спасо-Преображенський собор в м. Суми, Воскресенська церква (частковий ремонт) в м. Суми, Миколаївська - в м. Глухів, Хрестовоздвиженська - в м. Охтирка, садиба Линтварьових в м. Суми та Триумфальна брама в м. Глухів²².

У фонді зберігається лист Державного Комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури від 11 січня 1957 р. про встановлення охоронних дошок на 11 пам'ятниках архітектури Сумської області²³.

Про необхідність проведення ремонту та реставраційних робіт свідчить обстеження пам'ятника архітектури - Покровського собору (будівництво закінчене в 1768 р.) на честь чудотворної ікони Божої Матері Охтирської в м. Охтирка²⁴.

На предмет технічного стану в 1962 р. було проведено огляд будови колишнього Молченського монастиря (м. Путивль)²⁵.

Збереглись документи засідання Вченої ради з охорони пам'ятників архітектури Держбуду УРСР про реставрацію Воскресенської церкви в м. Суми²⁶.

Простежити дані про хід ремонтно-реставраційних робіт пам'ятників архітектури в Сумській області за 1955 р. можна по документах і матеріалах фонду²⁷.

З листування за 1968 р. відомо, що силами Чернігівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної майстерні №3 проводилась реставрація пам'ятників архітектури. У 1967 р. розпочата реставрація Воскресенської церкви в м.Суми, Молченського монастиря в м.Путивль, з 1964 р. розпочато реставрацію Святодухівського собору в м.Ромни та Покровського собору в м.Охтирка²⁸.

В матеріалах фонду є креслення Покровського собору в м.Охтирка - "Захист споруди від прямого попадання блискавки", розроблений Республіканською спеціальною науково-реставраційною майстернею Держбуду УРСР²⁹.

Доповідні записки, довідки, огляди Держбуду УРСР за 1976 р. свідчать про хід реставраційних робіт в області³⁰.

У фонді зберігаються також звіти про експлуатацію та надходження коштів за оренду приміщення пам'ятників³¹.

Отже, документи і матеріали фонду ГУАС є важливим джерелом вивчення архітектурної спадщини Сумщини. Широко представлено описи пам'ятників, листування, доповідні записки, огляди, довідки, починаючи з повоєнних років і до 1979 р. включно. Фонд ГУАС постійно поповнюється сучасними документами і матеріалами.

¹ Державний архів Сумської області (далі ДАСО). - ФР.3343. - Оп.1. - Спр.92. - Арк.50.

² Там само. - Арк.50-52.

³ Там само. - Арк.4.

⁴ Там само. - Спр.142. - Арк.33.

⁵ Там само.

⁶ Там само. - Спр.150. - Арк.102.

⁷ Там само. - Спр.187. - Арк.60.

⁸ Там само. - Арк.64.

⁹ Там само. - Спр.150. - Арк.98.

¹⁰ Там само. - Арк.46; Спр.225. - Арк.27.

¹¹ Див.: Козлов О., Кальченко В., Вегерський В. Відкрите акціонерне товариство "Сумиреставрація" // 50 річчя Укрреставрації. Історія корпорації. - К.-Львів, 1996. - 49 с.

¹² ДАСО. - ФР.3343. - Оп.1. - Спр.150. - Арк.32.

¹³ Там само. - Арк.61.

¹⁴ Там само. - Арк.65.

¹⁵ Там само. - Спр.187. - Арк.18.

¹⁶ Там само. - Спр.150. - Арк.75.

¹⁷ Там само. - Спр.160. - Арк.25-26.

¹⁸ Там само. - Спр.99. - Арк.5.

¹⁹ Там само. - Спр.142. - Арк.31.

²⁰ Там само. - Спр.75. - Арк.7.

²¹ Там само. - Спр.109. - Арк.48.

²² Там само. - Спр.75. - Арк.21.

²³ Там само. - Спр.99. - Арк.10.

²⁴ Там само. - Спр.75. - Арк.62.

²⁵ Там само. - Спр.150. - Арк.68.

²⁶ Там само. - Спр.205. - Арк.48.

²⁷ Там само. - Спр.92. - Арк.11.

²⁸ Там само. - Спр.205. - Арк.18.

²⁹ Там само. - Спр.142. - Арк.119-120.

³⁰ Там само. - Спр.271. - Арк.44.

³¹ Там само. - Спр.109. - Арк.5.

ПОКИДЧЕНКО Л.А.

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ - ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ НАПРЯМКІВ РОБОТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Видавнича діяльність завжди була одним з пріоритетним напрямом роботи архіву. Були підготовлені та видані збірники документів: *“Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов. 1917-1920”* (1957), *“Из истории комсомольских организаций Сумщины”*, *“Сумская область в период Великой Отечественной войны”* (1963), *“Социалистическое строительство на Сумщине 1921 - июнь 1941 гг.”* (1983), перше видання путівника *“Сумський обласний державний архів та його філіали в містах Конотопі та Ромнах”* (1965). Співробітники архіву брали активну участь у підготовці видання книги *“Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область”* (1967). Вдруге збірник документів *“Сумская область в годы Великой Отечественной войны”* було видано в 1988 р., і 12 років архів нічого не видавав через відсутність фінансування.

У 2000 р. за сприяння Сумської облдержадміністрації побачив світ науковий довідник *“Сумщина від давнини до сьогодення”*, який було підготовлено ще в 1996 р. Він охоплює період від перших поселень на території Сумщини до прийняття Конституції незалежної України. Довідник складається з 2-х частин. Перша частина містить 19 нарисів з історії області і районних центрів та 399 довідок з історії сілрад. Друга частина - це безпосередньо історія адміністративно-територіального поділу. Головне її призначення - узагальнення відомостей з історії адміністративно-територіального поділу Сумської області, територія якої в різні часи входила до складу Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Козацької держави Богдана Хмельницького, Російської імперії, Росії періоду Тимчасового уряду, Української Народної Республіки, Української держави (1918 р.), УСРР (УРСР). В таблицях подано посилання на 134 законодавчі акти, які стосуються адміністративно-територіального поділу. У 2002 р. довідник було удостоєно премії імені Василя Веретеннікова.

Дуже цікаве і багатопланове наступне видання - *“Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області”*. Сюди увійшли матеріали з історії архівного будівництва та матеріали з історії держави, установ, підприємств в документальних та друкованих джерелах держархіву області. Авторами тез стали співробітники архівних установ області, краєзнавці, наукові співробітники, викладачі, священики.

Історії національних меншин присвячено путівник *“Історія українського єврейства в документальних і печатних источниках Госархива Сумской области”*, виданий в 2001 р. Територія Сумщини завжди належала до місць традиційного проживання євреїв, тут проходив північно-східний кордон смуги осілості. Найбільшими місцями єврейських поселень були Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Лебединський, Роменський, Сумський райони. Путівник складається з п'яти розділів: 1. Фонди періоду до 1917 р.; 2. Фонди періоду після 1917 р.; 3. Фонди періоду окупації

Сумщини нацистськими загарбниками; 4. Фонди колишнього архіву Сумського обкому Компартії України; 5. Друковані видання. Всього описано 431 фонд за 1790-1992 рр. Путівник надіслано в бібліотеки, вищі навчальні заклади, єврейські товариства, в США, Ізраїль, Росію, Канаду, Францію. У 2003 р. путівник удостоєно премії імені Василя Веретеннікова.

Дуже актуальною є публікація *“З історії голодомору 1932-1933 років на Сумщині”*, видана в 2002 р. До неї увійшли: нарис *“Мені й тепер чується глухий стогін вмираючих безвинних добрих людей...”*; тематичний перелік документів *“Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині”*, який налічує 402 позиції по всіх районах області; список фондів і друкованих видань держархіву області, що містять інформацію про голодомор.

Про склад і зміст фондів, історію архіву, напрямки діяльності розповідає буклет *“Державний архів Сумської області. 75 років”*, виданий у 2000 р.

Протягом 5 років співробітники архіву працювали над головним довідковим виданням - путівником по фондах *“Державний архів Сумської області”*. Його було видано у 2002 р. за сприяння Фонду Катедр Українознавства (США).

Він містить відомості про склад і зміст фондів за 1710-2001 рр. Складається з шести розділів: 1. Фонди установ, організацій та підприємств до 1917 р.; 2. Фонди періоду Тимчасового уряду, УНР, Української Держави, УСРР; 3. Фонди установ, організацій і підприємств радянської доби та незалежної України; 4. Фонди установ періоду нацистської окупації Сумської області. 1941-1943 рр.; 5. Кінофотофоновідеодокументи; 6. Науково-довідкова бібліотека. Після основної частини вміщується історична довідка про адміністративно-територіальний поділ області, список неанотованих фондів, список скорочень, географічний, іменний, предметно-тематичний покажчики.

Архів займається виданням і т.зв. малих форм друкованої продукції. До них належать огляди *“Розсекречені друковані видання періоду Другої світової війни і присвячені Великій Вітчизняній війні”* (2001) та *“Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області. 1941-1943 рр.”* (2003).

З 2000 р. архів видає інформаційний бюлетень *“Архівіст”*, в якому друкуються статті, присвячені актуальним проблемам архівних установ області, матеріали з краєзнавства.

Року України в Російській Федерації присвячено видання, підготовлене на основі фондів архівів Сумської та Курської областей, *“Евфалия Хатаєва о времени и о себе...”* (2002). Це замальовка історії інтелігенції початку ХХ ст. Видання знайомить нас з життям Є.І.Хатаєвої в роки революції, громадянської війни та еміграції. Доля подарувала їй зустрічі із всесвітньо відомими діячами культури: Давидом Бурлюком, Митрофаном Пятницьким, Михайлом Гнесіним, Мариною Цветаєвою, Юрієм Завадським і невідомими, але цікавими для нас людьми. Видання багато ілюстроване, включає особисті матеріали Хатаєвої та її близьких: щоденники, спогади, листи, фотографії та портрети з посвятами, прозаїчні твори, доповнене вступною статтею, коментарями, оглядом родинного фонду Є.І.Хатаєвої та її чоловіка, письменника С.І.Гусєва-Оренбургського.

Року Росії в Україні присвячено збірник документів *“Глушковская суконная фабрика: три века”*, виданий в 2003 р. спільно з держархівом Курської області.

Підсумком проведення спільних заходів до Року України в Росії та Року Росії в Україні стали *“Матеріали наукової ради архівних установ Курської та Сумської областей 4 жовтня 2002 року у м.Курську. Матеріали спільного засідання Круглого столу архівних установ Сумської та Курської областей 17 вересня 2003 року у м.Суми”* (2003). До видання включені тези про історію роду Суханових, населені пункти Курської губернії, які відійшли до Сумщини, російського поета І.Клюшнікова, родовід Ваніних.

Спільно з Регіональним пошуково-видавничим агентством *“Книга Пам'яті України”* у 2004 р. підготовлено довідник *“Список воїнів-земляків, загиблих у воєнних конфліктах за рубежом. 1930-1990 роки”*. До нього включено списки загиблих воїнів в Іспанії (1936-1939), Китаї (1923-1941, 1946-1950), районі озера Хасан (1938), на річці Халхін-Гол (1939), в Західній Україні та Західній Білорусії (1939), Кореї (1950-1953), Угорщині (1956), Чехословаччині (1968), на африканському континенті (1962-1979).

У 2004 р. підготовлено до друку збірник документів *“Голодомор 1932-1933 років на Сумщині”*, до якого включено документи тих часів, а також спогади громадян, які пережили голодомор; всього 209 документів. Через відсутність коштів збірник не видано, але його електронна версія була представлена на веб-сайті фонду *“Україна - 3000”*.

Таким чином, Державний архів Сумської області має певні здобутки у справі видання збірників документів, путівників, довідників, буклетів з краєзнавчої проблематики, триває робота над новими виданнями. Сподіваємося на співпрацю у цій справі з науковцями, викладачами вузів, краєзнавцями.

Наукове видання

Сумський історико-архівний журнал

Випуск I

Збірник наукових праць

Піди. до друку 16.11.05
Наклад 120 прим.

Ум. фарбовідб. 7,3.
Формат 70x108/16.
Замовлення № 595.

Обл.-вид.арк. 8.4.
Ум.друк.арк. 7.2

Видавництво СумДУ. Р.с. № 34 від 11.04.2000 р.
40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2

Друкарня СумДУ. 40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2